

**Kulturhistorisk inventering av
Göteborgs kyrkogårdar**

Rapport 8

**ANGEREDS OCH BERGUMS
KYRKOGÅRDAR**

Göteborgs Kyrkogårdsförvaltning

Göteborgs Stadsmuseum

**GÖTEBORGS
STADSMUSEUM**

Denna rapport är framtagen av Göteborgs kyrkogårdsförvaltning i samarbete med Göteborgs Stadsmuseum

Text: Maria Jansén och Ingela Hedén

Textbearbetning och layout: Maria Jansén och Mona Lorentzson

Skisser och fotografier : Där ej annat anges Maria Jansén och Ingela Hedén.

Äldre kartmaterial: Göteborgs Stadsarkiv och Göteborgs Stadsmuseum

Omslag: Skiss föreställande Bergums kyrkogård, av Maria Jansén.

Tryckt i Göteborg: 1997

Innehållsförteckning

Inledning	1
Undersökningen av Angereds och Bergums kyrkogårdar	3
Inventeringen	3
Kvartersinventering - Metodbeskrivning	3
Selektiv gravinventering - metodbeskrivning	4
Fotografering	4
Blanketter	5
Arkiv	5
Litteratur	6
Tidigare undersökningar	6
Historisk översikt beträffande begravningsskicket i Sverige	9
Kyrkogårdar	9
Gravvårdstyper	11
Historik - Angereds kyrkogårdar	15
Angereds socken	15
Angereds församling	17
Kyrkan	17
Gravvårdar i kyrkan	22
Angereds gamla kyrkogård	24
Lillies gravanordning	26
Klockstapeln	28
Angereds nya kyrkogård	30
Bisättningskällaren	32
Sockenmagasinet	33
Vegetationshistoria	33
Yrkesgrupper och välkända personer	34
Beskrivning - Angereds kyrkogårdar	38
Angereds gamla kyrkogård	38
Omgärdning och entréer	38
Kyrkogårdens planform och kvarterens karaktär	40
Kyrkan - Exteriör	40
Interiör	41
Klockstapeln	42
Vegetation	42
Angereds nya kyrkogård	42

Omgärdning och entréer	42
Kyrkogårdens planform och kvarterens karaktär	44
Personalbyggnaden	44
Vegetation	46
Gravvårdstyper	46
Sammanfattande karakteristik	48
Historik - Bergums kyrkogård	50
Bergums by	50
Församlingen	51
Kyrkan	52
Kyrkogården	56
Kolerakyrkogården	59
Klockstapeln	60
Vegetationshistoria	60
Yrkesgrupper och välkända personer	60
Beskrivning - Bergums kyrkogård	64
Omgärdning och entréer	64
Kyrkogårdens planform och kvarterens karaktär	66
Kyrkan	68
Exteriör	68
Interiör	68
Klockstapeln	70
Bårhuset	70
Vegetation	72
Gravvårdstyper	72
Sammanfattande karakteristik	75
Kulturhistorisk bedömning och bevarandeförslag	76
Lagstiftning	76
Kulturminneslagen	76
Begravningslagen	78
Naturvårdslagen	80
Bevarandeförslag - Angereds kyrkogårdar	80
Riktlinjer för Angereds gamla kyrkogård som helhet	82
Riktlinjer för Angereds nya kyrkogård som helhet	82
Riktlinjer för de enskilda fälten	83
Riktlinjer för de enskilda gravvårdarna med stort kulturhistoriskt värde	83
Bevarandeförslag - Bergums kyrkogård	84
Riktlinjer för kyrkogården som helhet	84

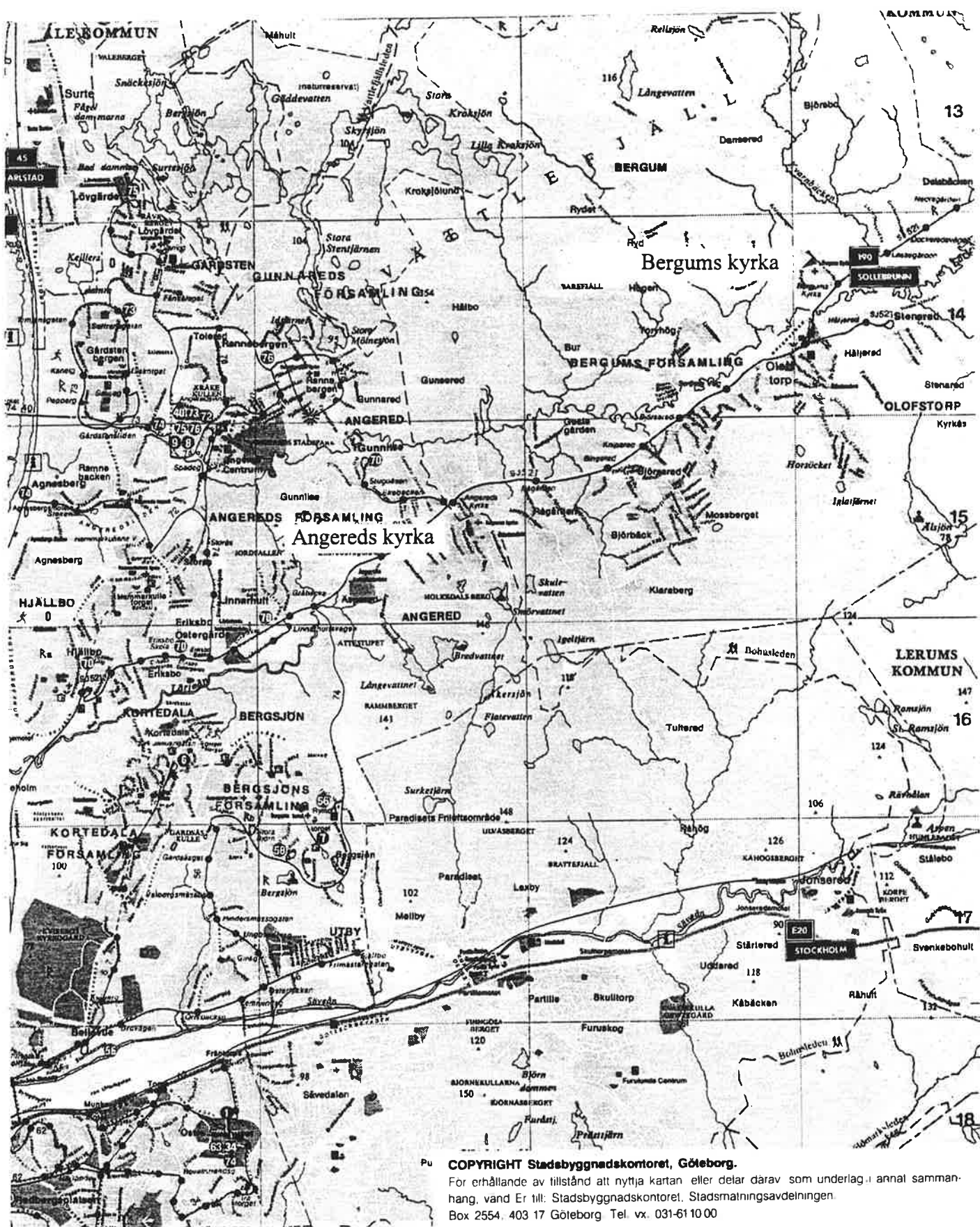
Riktlinjer för den äldre delen av kyrkogården	83
Riktlinjer för de enskilda fälten	85
Riktlinjer för den yngre delen av kyrkogården	86
Riktlinjer för de enskilda gravvårdarna med stort kulturhistoriskt värde	86
Skötselråd	87
Rengöring	87
Korroderande förankringsjärn	88
Justering av gravanordningar	88
Lagningar	88
Konsolidering	88
Imålning	89
Allmänna vårdåtgärder	89
Gjutjärn	89
Källor och litteratur	91
Informanter	91
Otryckta källor	91
Tryckta källor och litteratur	93
Bilagor	

Inledning

Kyrkogårdar är värdefulla kulturmiljöer som kan ge ovärderlig information om hur vårt samhälle har sett ut i förfluten tid. Deras värden behöver skyddas och bevaras i samma höga utsträckning som andra bebyggelsemiljöer. Inte minst krävs insamlad kunskap för att kunna göra relevanta urvalsbedömningar i planeringsarbetet. Kyrkogårdar är levande miljöer som nyttjas och som kräver noggrann planering.

Göteborgs kyrkogårdsförvaltning har tagit initiativ till ett samarbete med Göteborgs Stadsmuseum för att genomföra kulturhistoriska kyrkogårdsinventeringar. Inventeringen utgör underlag för bedömningen av de kulturhistoriska värden som kyrkogårdarna i Göteborgs kyrkliga samfällighet rymmer. Denna rapport behandlar Angereds gamla och nya kyrkogårdar samt Bergums kyrkogård. Avsikten är att rapporten skall fungera som vägledning inför den kommande vården och planeringen av kyrkogårdarna. Bevarandeförslaget skall leda till ett skydd av kyrkogårdarnas värdefulla innehåll.

Inventeringen är genomförd under sommaren 1996 av Maria Jansén och Ingela Hedén. Originalmaterialet förvaras i Göteborgs Stadsmuseums arkiv. För rapporten svarar bebyggelseantikvarie Maria Jansén vid Göteborgs Kyrkogårdsförvaltningen och antikvarie Mona Lorentzson vid Göteborgs Stadsmuseum. Den del av rapporten som behandlar Bergum har bebyggelseantikvarie Ingela Hedén framställt. "Historisk översikt beträffande begravningskicket i Sverige" samt metodbeskrivning baseras på motsvarande avsnitt i tidigare rapporter publicerade i serien, och som bebyggelseantikvarie Karolina von Mentzer svarat för. I det avsnitt som behandlar skötselråd för gravstenar är texten baserad på den steninventeringsrapport som konservator Ylva Berglund presenterat inom Göteborgs kyrkogårdsförvaltning 1996.

Karta över delar av Angered och Bergums församlingar. (Turistkartan 1995, © Stadsbyggnadskontoret, Göteborg)

Undersökningen av Angereds och Bergums kyrkogårdar

Undersökningen av Angereds gamla och nya kyrkogårdar samt Bergums kyrkogård är en del i inventeringsarbetet med Göteborgs kyrkogårdar. Föreliggande rapport bygger på en inventering av kyrkogårdarna som genomfördes under sommaren 1996 samt det material som samlades genom arkivsökning och litteraturstudier. Rapporten omfattar historik, beskrivning och karakterisering av kyrkogårdarna, sammanfattande beskrivning av gravvårdarna samt kulturhistorisk bedömning med bevarandeförslag.

Målsättningen har varit att precisera de kulturhistoriska värden som kyrkogårdarna besitter, för att ett bevarande av dessa värden skall bli möjligt. Förhoppningen är att museets kulturhistoriska ställningstaganden och bevarandeförslag skall vara vägledande vid eventuella förändringar av kyrkogården som helhet såväl som av de enskilda gravplatserna.

Inventeringen

Den metod som använts vid inventeringen är en utveckling av de riktlinjer som Riksantikvarieämbetet sammanställt i "Vägledning för inventering av kyrkogårdar och begravningsplatser" (1985, 1990) samt de erfarenheter som inhämtats vid tidigare inventeringar inom projektet.

Undersökningen är avgränsad till att behandla området innanför kyrkogårdarnas omgärdning. De närmaste omgivningarna beskrivs översiktligt i kapitlen "Beskrivning". Den tidsmässiga avgränsningen bakåt i tiden är satt till kyrkogårdarnas anläggningsår eller så långt bak i tiden som det har funnits tillgängligt arkivmaterial. De gravnummer som kyrkogårdsförvaltningen använder har också använts i inventeringen. Vissa gravar saknade nummer och gravkartorna har därför kompletterats med några få nya nummer med bokstaven Ö (övriga gravar) före siffran som anger gravplatsens nummer t ex Ö1.

Kyrkogårdarnas omgärdning, struktur och form, samt kyrkor har inventerats och jämförts med de arkivaliska källorna för att på så sätt ge en övergripande beskrivning av kyrkogården som helhet. Vidare har en översiktlig inventering av kyrkogårdarnas fält och deras gravvårdar utförts. Syftet var att på ett tidigt stadium urskilja förekommande formdetaljer utan att det skulle vara alltför tidskrävande. Denna metod kallas *kvartersinventering* och samlar in uppgifter om fältens form, struktur och karaktär. Kvartersinventeringen kompletteras av en *selektiv gravinventering*, där enstaka unika, gamla eller representativa gravvårdar väljs ut för grundligare dokumentation.

Beträffande inventeringen av varje enskild gravvård, har inga typer av dekorativ plantering nämnts utom i de fall där planteringen bedöms vara av äldre slag, t ex buxbom eller sedum.

Kvartersinventering - Metodbeskrivning

Kvartersinventeringen av Angereds gamla och nya kyrkogårdar samt Bergums kyrkogård har inneburit en översiktlig registrering av samtliga fält på kyrkogårdarna.

Varje fält har inventeras var för sig och beskrivits under fältarbetets gång på en blankett (*se bilaga II*). Inventeringen har utformats för att ge möjlighet att angripa ett mycket stort antal gravfält av varierande ålder och karaktär. För att informationen som samlas in ska vara tillräcklig, relevant och möjlig att på ett enkelt sätt tolka i framtiden, krävs en strukturerad beskrivning av fältets egenskaper och speciella karaktär. Vid denna inventering ansågs följande egenskaper vara av vikt vid beskrivningen: omgivning, omgärdning, ingångar, vegetation, planform, gångsystem, nutida prägel, gravvårdstyper, material, byggnader och eventuella fornlämningar.

Vid beskrivningen av fältens omgärdning och gångsystem samlas information om fältets gränser och inre struktur. Beskrivningen av vegetationen ger information om vilka träd- och busksorter som förekommer. Genom att beskriva de gravvårdstyper som förekommer inom fältet kan det sättas in i ett tidsmässigt sammanhang. Gravvårdarnas ålder och arkitektoniska utformning ger kunskap om hur fältet anlagts och förnyats. För att beskriva fältets värde på ett tidigt stadium och ge en möjlighet att sätta det i relation till andra gravfält, görs till sist en helhetsbedömning av fältets kulturhistoriska värde.

När inventeringen på kyrkogården är avslutad, redovisas varje fält i pärmar med en gravkarta över fältet, en inventeringsblankett, samt fotografier. Originalmaterialet förvaras på Göteborgs Stadsmuseum.

Selektiv gravinventering - metodbeskrivning

Efter kvartersinventeringen av alla fält på kyrkogårdarna gjordes ett urval av gravvårdar som skulle ingå i det den selektiva gravinventeringen. För Angereds gamla och nya kyrkogårdar beslöts att alla gravvårdar före 1920 skulle registreras enskilt. Det motiverades av att antalet gravvårdar från tiden fram till dess var förhållandevis få. För Bergums kyrkogård beslöts att alla före 1900 skulle registreras. Dessutom har följande kriterier varit avgörande för enskild registrering:

- alla gravvårdar med järndetaljer
- gravvårdar med speciell konstnärlig utformning
- gravvårdar med tidstypisk utformning
- gravplatser med buxbomshäck eller sedumtäckt yta
- gravplatser av person- och stadshistoriskt intresse

Selektiv gravinventering innebär i detta fall en dokumentation med beskrivning enligt inventeringsblankett (*se bilaga III*) samt skiss och fotografering. Originalmaterialet förvaras vid Göteborgs Stadsmuseum.

Fotografering

Kyrkogården som helhet har dokumenterats i översiktsbilder av gångstråk, vegetation, karaktär m m, samt detaljfotografier av bl a omgärdning, entréer och bebyggelse för att illustrera beskrivningen. Varje fält har fotograferats översiktligt i anslutning till kvartersinventeringen för att gestalta fältets karaktärsdrag.

Varje selektiv gravinventeringsblankett har kompletterats med ett eller flera fotografier.

Fotograferingen har utförts med svartvit film. Varje fotokopia har ett negativnummer och är monterad i anslutning till respektive inventeringsblankett. Negativen förvaras på Göteborgs Stadsmuseum.

Blanketter

I arbetet med inventeringen av Angereds och Bergums kyrkogårdar har tre olika blanketter använts och dessa beskrivs nedan.

1. "Kulturhistorisk inventering av kyrkogårdar", behandlar kyrkogården som helhet. Blanketten innehåller uppgifter om anläggningsår, utvidgningar, förändringar och byggnader, samt en beskrivning, där uppgifter om omgärdning, vegetation, gångsystem och nutida prägel ingår. Den innehåller även en kulturhistorisk bedömning av kyrkogården. (*se bilaga I*).
2. "Kulturhistorisk inventering av kyrkogårdar - Kvartersinventering" är skapad för att ge möjlighet att beskriva ett fälts egenskaper översiktligt i fält. På blanketten antecknas under rubriken "Beskrivning" fältets omgivning samt eventuell omgärdning och ingångar till fältet. Vegetation t ex i form av allé eller häckar beskrivs. Under rubrikerna "Nutida prägel" och "Gravvårdstyper" beskrivs fältets karakteristik och gravvårdstyperna inom fältet. Därefter, under rubriken "Genomgående material" beskrivs gravvårdarnas material och om det förekommer sedumtäckta ytor eller buxbomshäckar. Blanketten innehåller också utrymme för beskrivning av eventuella byggnader och fornlämningar. Till sist utförs en första kulturhistorisk bedömning som ligger som underlag för bevarandeprogrammets utformning. (*se bilaga II*)
3. "Kulturhistorisk inventering av kyrkogårdar - Gravanordningar", är mer detaljerad än ovan beskrivna blanketter. Den innehåller information om varje enskild gravplats och ger uppgifter om gravplatsens omgärdning och yta, om gravvårdarna är liggande eller stående samt vilket material de är gjorda av. Dessa uppgifter följs av en beskrivning av gravplatsen och gravvården, där inskriptionen beskrivs. Skador som finns på gravvård och stenram redovisas. Varje blankett har försetts med skisser av gravplatsen, gjorda i fält. Blanketten har också utrymme för en kulturhistorisk bedömning som ska fungera som riktlinje inför eventuella kommande förändringar av gravplatsen. (*se bilaga III*).

Arkiv

Inventeringen föregicks av arkivsökning. Följande arkiv har använts:

- Antikvariskt Topografiskt Arkiv (ATA) i Stockholm
- Landsarkivet i Göteborg
- Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län, Kulturmiljöenhetens arkiv
- Stadsarkivet i Göteborg
- Göteborgs Stadsmuseums arkiv
- Göteborgs Stadsmuseum, Enheten för natur- och kulturvårds arkiv.
- Göteborgs kyrkoförvaltnings centralarkiv
- Göteborgs kyrkogårdsförvaltning, Kvibergs distrikts arkiv
- Angereds och Bergums församlingars arkiv

Litteratur

"Kyrkogårdens gröna kulturarv" utgiven av institutionen för landskapsplanering vid Sveriges Lantbruksuniversitet, 1992 har varit till stor hjälp för förståelsen av kyrkogårdens vegetationshistoria. Boken behandlar kyrkogårdens vegetation ur ett kulturhistoriskt perspektiv. Kapitlet "Från beteshage till trädgård - kyrkogårdens historia" av Kjell Lundqvist redogör på ett tydligt och intressant sätt för den tämligen outforskade historiken som rör vegetation på våra kyrkogårdar genom tiderna.

Bland den litteratur som behandlar kyrkogårdar ur ett kulturhistoriskt perspektiv kan "Kyrkogårdskonst" från 1919 av Ambrosiani och Wadsjö nämnas. "Kyrkogårdens form och miljö" tar upp aktuella planeringsfrågor och har Riksantikvarieämbetet som en av utgivarna. Vidare har tidigare inventeringar av kyrkogårdar i bl a Jönköpings och Älvsborgs län studerats.

Häftet "Bergumsbygden" är resultatet av ett samarbete mellan Göteborgs arkeologiska, historiska och naturhistoriska museum. Arbetet har varit till stor hjälp vid kartläggandet av Bergums bys historia, liksom boken "Bergum - en västgötasken i omstridd gränsbygd" av Anita M och Rune Torwald. Den senare boken har även varit mycket användbar vid beskrivningen av Bergums kyrkogårds historia. "Ur tre socknars krönika - Stora Lundby, Bergum, Östad" av Bergstrand & Andersson, har varit betydelsefull för det historiska avsnittet rörande Bergums kyrka.

I skriftserien "Västergötlands kyrkor - Göteborgs stift 2-3" behandlas Angereds och Bergums kyrkor av Fridolf Wildte. Denna skrift har varit betydelsefull för de historiska avsnitten rörande kyrkorna. Det har även boken "Vädtele härad beskrivet av F. E. Edgren", författad år 1887. Edgren besökte t ex Bergums kyrka innan den renoverades år 1886 och kan därför ge en god bild av hur Bergums kyrkas interiör såg ut före renoveringen. Den har också gett information om vilka gravanordningar som fanns inne i Angereds kyrka vid den tiden samt gett en fingervisning om hur trakten tedde sig i slutet av 1800-talet. I sammanhanget bör även Ströms "Beskrifning om Wädtele härad" från 1758, nämnas.

"En bok om Angered" utgiven av Angereds kommun år 1966, har tillsammans med "Så var det då - Berättelser om Angered" utgiven av Fritidsnämnden Angered-Bergum år 1989 gett en mycket god bild av Angereds historia. Den detaljerade genomgången av kyrkoböckerna har varit ovärderlig när det gäller de förändringar som Angereds kyrka och kyrkogård har genomgått.

I ett antal tidningsartiklar från 1900-talets början fram till idag behandlas Angereds och Bergums kyrkogårdar ur olika perspektiv.

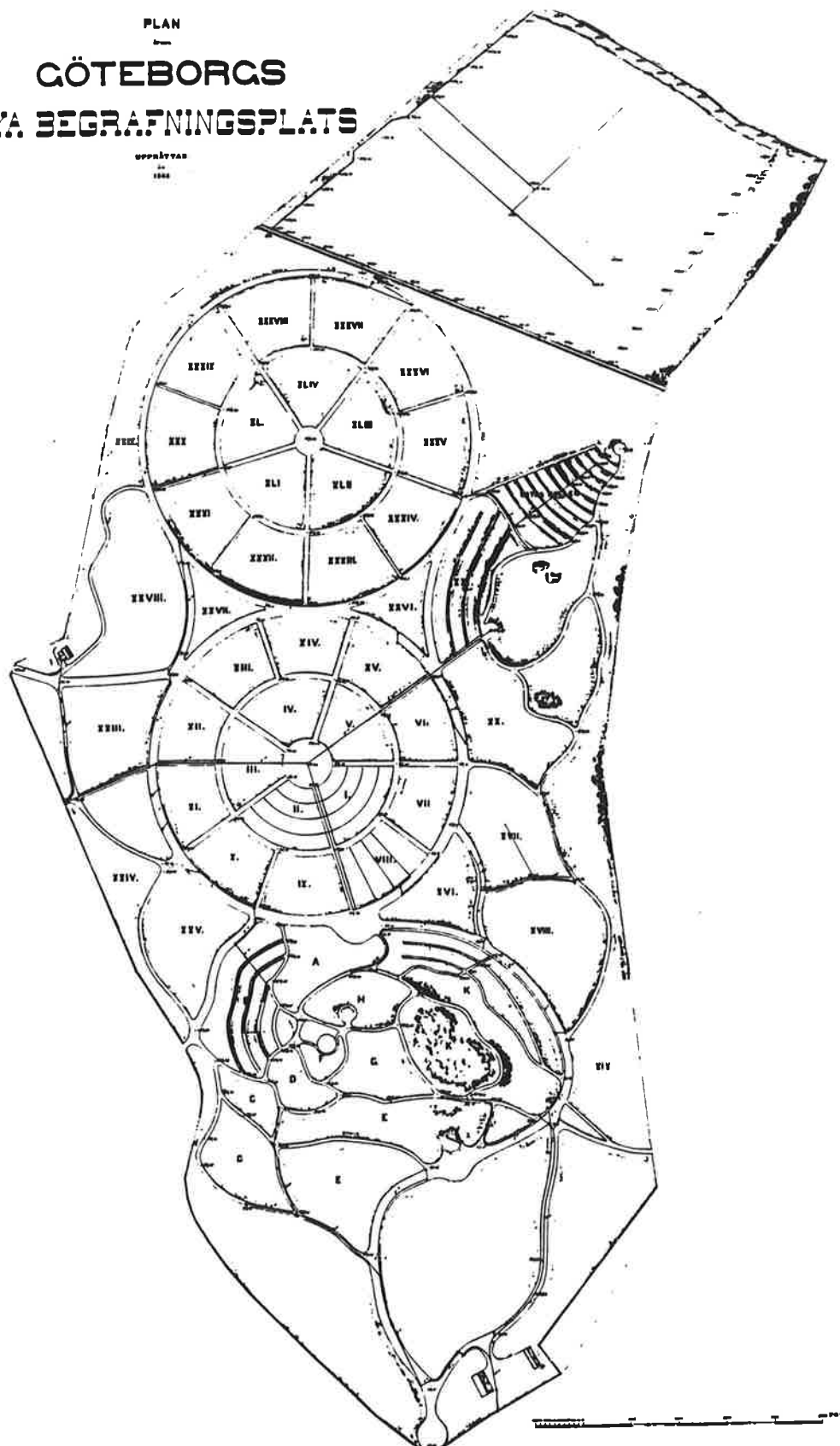
Tidigare undersökningar

I början av 1980-talet gjordes en ytlig inventering av Angereds och Bergums kyrkogårdar. Den ingick i forskningsprojektet "Begravningsplatskulturen i Göteborgs och Bohus län - en kartläggning". Projektet genomfördes under 1979-1981 av ABAKO Arkitektkontor AB, med stöd från Statens råd för byggnadsforskning. Inventeringen innehåller en kortfattad beskrivning av begravningsstraditioner och religiositet i Västsverige, samt praktisk information om kyrkogårdarna. Därefter en översiktlig

beskrivning av kyrkogårdarna med tillhörande gravkartor där träd och annan vegetation är markerade, samt fotokartor med tillhörande fotoprotokoll. Delar av originalmaterialet finns idag på Länsstyrelsens kulturmiljöenhet, KME, i Göteborg.

PLAN
ÖFVER
GÖTEBORGS
NYA BEGRAFNINGSPLATS

upprättad
år
1888

Östra kyrkogården i Göteborg är ett exempel på den uppmjukning av de strikta kyrkogårdsidealerna som skedde i slutet av 1800-talet. Plan över Östra kyrkogården i Göteborg upprättad 1888. (Kyrkonämndens centralarkiv)

Historisk översikt beträffande begravningsskicket i Sverige

Kyrkogårdar

Det kristna begravningsskicket samt kyrkogårdarnas uppkomst och utseende har under historiens gång förändrats. Faktorer som påverkat kyrkogårdarnas utveckling har bl a varit hälso- och hygienaspekter, myndighetsförordningar, lokala traditioner, kyrkans lära, trädgårdsideal och ekonomi.¹

Det är först under tidig medeltid som våra första kristna begravningsplatser anläggs i Sverige. De medeltida kyrkorna byggdes ofta med en tillhörande liten kyrkogård som delades in efter byarna i socknen.² Denna tradition har levt kvar i modern tid, i form av familjegravar.³ De första kyrkorna var ibland befästa och sedan behovet försvann har traditionen levt kvar i en liknande form, nämligen kyrkogårdsmuren och entrén.⁴ På äldre kyrkogårdar fanns vanligen flera entréer. Dessa kunde benämnas efter sin traditionella användning; "likporten" "prästgårdsgrinden", etc.

På kyrkogårdarna har genom tiderna olika slags byggnader förekommit. Klockstaplar placerades om möjligt på en kulle bredvid kyrkan för att ljudet skulle nå så långt som möjligt. Lokala variationer i utseende och material utvecklades. Det var vanligt att under medeltiden och tiden därefter uppföra en sk tiondelada, eftersom kyrkan fick tionden av böndernas spannmål, som skulle förvaras någonstans. Byggnaderna var inte speciellt påkostade och uppfördes i lokala byggnadsmaterial såsom t ex tegel eller i de skogsrika trakterna i Sverige, av timmer. Med föreställningen om en individuell uppståndelse var det nödvändigt att uppsamla och tillvarata de ben som vid nya grävningar kom i dagen på kyrkogården. Till detta ändamål uppfördes benhus, vilka har störst utbredning i de södra delarna av Skandinavien.

Kyrkogården fungerade under lång tid både som område för kyrkliga ceremonier och som samlingsplats för handel. Det var vanligt att kungligheter och högadel begravdes inne i kyrkobyggnaderna.⁵ Under senmedeltiden fick adeln samt kyrkans välgörare möjlighet till gravplats i kyrkorna. Övriga församlingsbor begravdes i området kring kyrkan. De gravsattes i sk varv, dvs mycket tätt, där den enskilda gravplatsen markerades med en kulle eller ett träkors.

Den medeltida kyrkogården var endast gräsbevuxen och utan några planteringar. I vissa fall förekom det en trädkrans runt begravningsplatsen, men vanligen återfanns träden utanför kyrkogårdsmuren. Det var genom de medeltida klostren som trädgårdskonsten i Sverige utvecklades. Klostren introducerade växter, exempelvis buxbom och påverkade genom sina trädgårdar med stor sannolikhet de omkringliggande kyrkogårdarna. Efter

¹ Bucht, s. 12

² Wadsjö/Ambrosiani s. 11-21

³ Ibid s. 45

⁴ Ibid s. 11-21

⁵ Bucht s. 12-18, 100

reformationen följde influenser från de lokala herrgårdarnas planteringar till våra kyrkogårdar.

På 1600-talets kyrkogårdar rådde ännu i stort sett medeltida förhållanden. Kyrkorummet utgjorde fortfarande platsen för de förnämas gravar. Under denna tid betade djuren på kyrkogårdarna. Det ingick i klockarens löneförmåner att få gräsbete för kreatur (detta privilegium fanns kvar till år 1819). Redan år 1554 sände Gustav Vasa ut ett förmaningsbrev i Sverige. Där i stegades att gravplatserna inte fick förorenas av djur och att gravarna skulle hållas och bevaras på ett kristligt sätt. Brevet fick ingen större genomslagskraft, troligen mycket på grund av att klockarprivilegierna fortfarande levde kvar. Under 1600-talets slut övertog staten kyrkans plikter och rättigheter som en följd av reformationen.

Trettioåriga kriget medförde internationella kontakter med Tyskland och sedan Frankrike, som med tiden influerade den svenska trädgårdskonsten och även de svenska kyrkogårdarna.⁶ I slotts- och herrgårdsparken började under 1600-talet alléer av inhemska träd att planteras, och under senbarocken introducerades den idag i parker och på kyrkogårdar så vanliga parklinden.⁷ Många av de vanligaste växtmaterialen på kyrkogårdarna så som bok, idegran, liguster och måbär växer naturligt över hela Europa, och gick troligen vägen över godsens parkanläggningar till kyrkogårdarnas planteringar. Mot slutet av 1600-talet började trädplanteringar på kyrkogårdarna förekomma i form av lindar på jämnt avstånd runt hela kyrkogården.⁸

Fram till 1783 var det fortfarande vanligt med begravingar inne i själva kyrkobyggnaden, men upplysningens idéer resulterade det året i en kunglig förordning som förbjöd fortsatt försäljning av gravar inne i kyrkorna.⁹ Hygien hade blivit viktigare än tidigare och kyrkornas ohygieniska miljö skulle förändras. På 1790-talet skedde en stor befolkningsökning vilket ställde större krav på begravningsplatser än tidigare. För att undvika alltför ohälsosamma miljöer i stadens centrum, blev det allt vanligare att anlägga nya kyrkogårdar utanför staden. Redan tidigare hade man anlagt sådana kyrkogårdar, men dessa var oftast avsedda för farsotsoffer eller fattiga.

Under 1800-talet fick kyrkogårdskonsten ett genombrott. Gustav IV Adolf genomdrev en författning år 1805 som krävde ritningar för uppförandet av nya kyrkogårdar med rekommendation om trädplantering och striktare planer. År 1815 beslöt den svenska riksdagen att begravingar på kyrkogårdar i städer eller byar måste upphöra. Istället skulle nya begravningsplatser anläggas utanför städerna och byarna. Efter 1815 utvecklades kyrkogårdarna till arkitektoniska enheter. Gångar, plansystem och kvartersindelning efter symmetriska mönster blev allt mer vanligt. De nya kyrkogårdarna anlades i regel med alléer och regelbundna gravkvarter. Trädbeståndet skulle skänka begravningsplatsen en parkkaraktär, men även rena mark och luft. Den franska barockparken, även kallad fransk formträdgård, var med sin strikt symmetriska planläggning och formklippta vegetation, ofta en förebild för de nyanlagda kyrkogårdarna.¹⁰

⁶ Bucht s. 18

⁷ Ibid s. 19-20, 100

⁸ Wadsjö/Ambrosiani s. 47

⁹ Bucht s. 20-28

¹⁰ Svalin s. 10

Flertalet kyrkogårdar försågs med bisättningskapell.¹¹ Kyrkogårdarnas mest framträdande platser såldes som familjegravar till det övre samhällsskiktet. Gravkonsten utvecklades alltmer, innehållande olika konststilar, stenhuggartraditioner och järnindustrins gjutna järnkors, kedjor och staket, men fortfarande under första hälften av 1800-talet begravdes stora delar av allmänheten i varv med gravkullar och/eller träkors.

Den sk kyrkogårdsparken utvecklades och mot slutet av 1800-talet mjukades de stränga franska idealen upp av influenser ifrån England.¹² Parker och kyrkogårdar anlades och omformades med oregelbundet slingrande stråk, prunkande grönska och friare planteringar. Vid sekelskiftet utvecklades parallellt med kyrkogårdsparken också skogskyrkogården.¹³ Den var i första hand influerad från Tysklands parkkyrkogårdar och antog en än mer fri och oregelbunden karaktär.

1900-talets början kan kännetecknas av en utveckling av det sena 1800-talets kyrkogårdstyp. Det är först vid mellankrigstiden som en mer industriell tillverkning slår igenom när det gäller gravvårdar av sten. Efterkrigstiden kännetecknas av en accelererad massproduktion av gravvårdar och strängare utformningsbestämmelser som bl a har lett till att den variationsrikedom som tidigare var vanlig till stora delar försvann.

Gravvårdstyper¹⁴

(1) De tidigaste kristna gravmonumenten som återfinns på svenska kyrkogårdar är sk tumbor i kalksten. Formen kan härledas tillbaka till medeltiden då tumbor i olika utformning, ofta med gavlar högre än hällen, började förekomma. Typen har levt kvar ända in på 1800-talet med en nedgång under den period då gravsättning inne i kyrkorna var vanligt bland högre stånd. Formen togs upp igen på 1600-talet med rikt ornamenterade hällar. De yngre tumborna av detta slag är vanligen mer sparsamt dekorerade än de äldre, endast med en lågerhuggen fris runt den något förhöjda inskriptionsytan.¹⁵

(2) Parallellt med hällar har gravkullar och trävårdar förekommit. På den sk dödsbrädan, lades den döde för att bäras till kyrkogården. Från början, innan likkistor började användas, begravdes den döde på brädan. Under 1600-talet började dödsbrädorna att ställas upp på kyrkogården, ofta på den dödes grav. Den dödes initialer ristades eller målades på brädan för att så småningom komma att innefatta hela namnet, dödsår och ibland bibelspråk eller annan dekoration. Även enkla träkors har förekommit på gravplatserna. På grund av den korta beständighet som trä har, finns ytterst få trävårdar kvar i Sverige som helhet. Ritningar och fotografier visar dock dödsbrädornas utsmyckning och form under tidigt 1800-tal.¹⁶

¹¹ Bucht s. 28

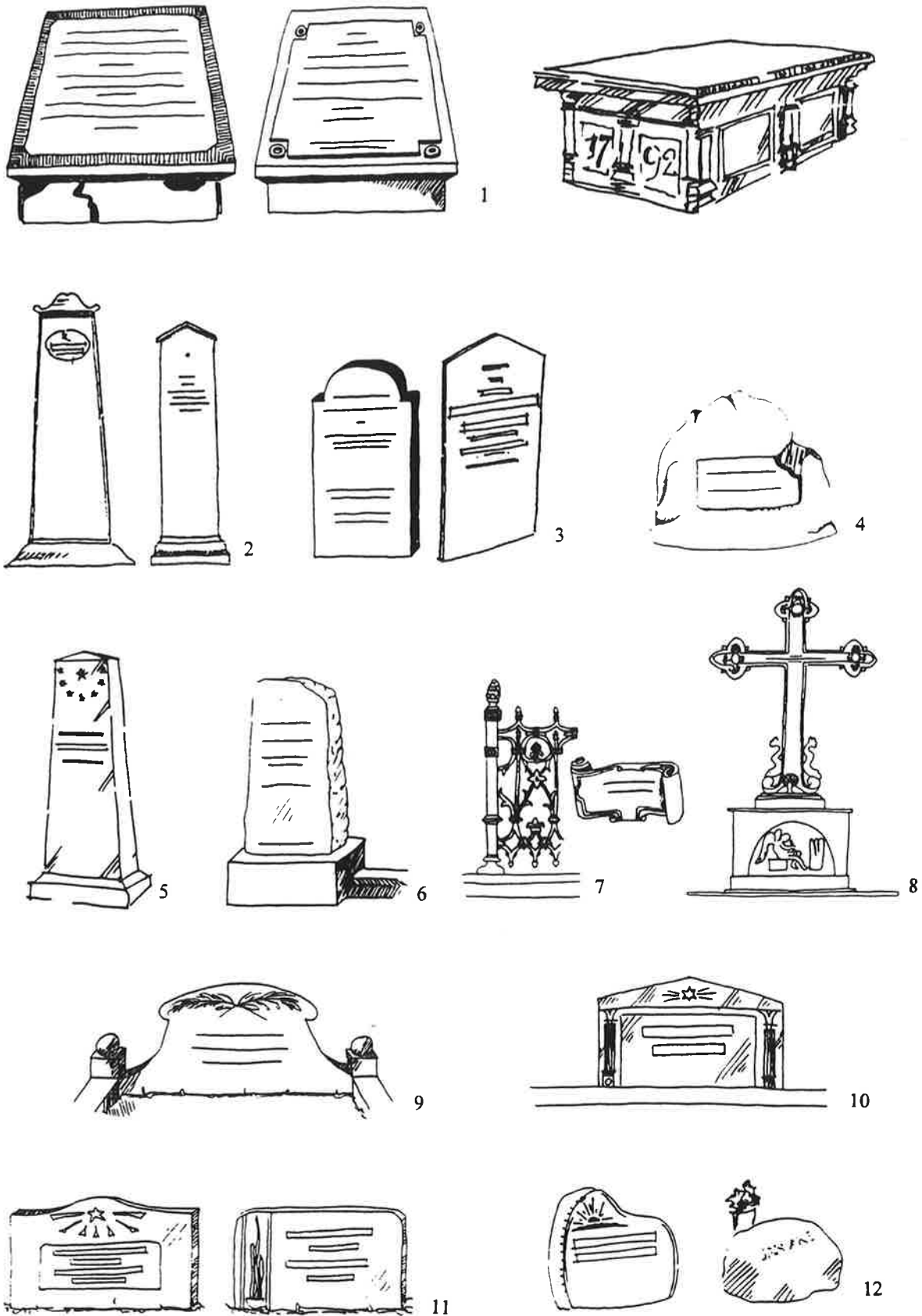
¹² Svalin s. 10

¹³ Bucht s. 26-34

¹⁴ Siffrorna i texten hänvisar till illustrationen på s. 12

¹⁵ Wadsjö/Ambrosiani s. 72

¹⁶ Wadsjö/Ambrosiani s. 30 ff

Exempel på gravvårdar från olika tidsperioder hämtade från Göteborgs kyrkogårdar. Siffrorna i anslutning till gravvårdarna hänvisar till avsnittet "Gravvårdstyper".

Fram till mitten av 1800-talet tillverkade stenhuggarna i Sverige hantverksmässigt det relativt lilla antalet gravvårdar som behövdes, då det stora antalet vårdar var av trä.¹⁷

(3) Stenvårdarna från denna tidsperiod påminner i sin utformning till stor del om trävårdarna. Exempel på denna gravvårdstyp, utgörs av stående, sparsamt dekorerade och ofta tunna gravvårdar av röd eller grå kalksten.¹⁸

Från 1850-talet fram till 1890-talet växte stenindustrin i Sverige och en stor variationsrikedom beträffande gravvårdstyper och material utvecklades. Maskinell tillverkning av gravvårdar blev vanligt förekommande och kataloger över gravvårdstyper började ges ut under denna period.¹⁹

(4) Exempel på gravvårdar från perioden är marmorkors på postament av granit eller sandsten, samt obearbetade stenar med infälld marmorplatta. (5) Den obeliskformade gravvården på massiv sockel var också en vanlig typ. Formen var förknippad med status, vilket uttrycktes genom att ju högre gravstenen utformades, desto "finare" var personen.²⁰ Stenarna omgärdades ofta av en stenram, såväl med som utan järnstaket. (6) Ytterligare vanliga gravvårdar från denna tid är låga eller höga stående vårdar i granit med grovhuggna sidor och slät, blankpolerad framsida.

I samband med att gravkonsten på kyrkogårdarna utvecklades kom även planteringar i anslutning till gravanordningen. Buxbomshäckar runt gravplatserna var länge en vanlig företeelse på kyrkogården. Dessutom kläddes ofta gravkullarna av sedum.

(7) Under 1800-talet andra hälft blev gjutjärn ett mycket populärt material. En vanlig typ i detta sammanhang är gravvårdar i form av ett järnstaket på sten- eller järnram. På ena sidan hängdes en inskriptionsplatta. Inskriptionsplattan kunde föreställa en pergamentsrulle, eller var enklare utformad i rektangulär form. Gjutjärnsstaket på sten- eller järnram förekom också i kombination med en stående hög sten av granit. Staketen varierade i höjd och utformning. (8) Gjutjärnsvårdar som skiljer sig från de ovan beskrivna var järnkors och ett fåtal ovanliga järnvårdar av annan typ t ex hela hällar eller kistor. De fanns både järnkors med enklare dekoration och sådana med en mycket välgjord dekorativ yta. Samtidigt med järnstaketen har även trästaket förekommit.²¹ Gjutjärnsvårdarna var i allmänhet målade svarta, i vissa fall med förgylld inskription och/eller försilvrade detaljer, men även grå och grön färg förekom. Gravvårdar av trä och järn förekommer knappast efter 1920-talet.

Efter sekelskiftet 1900 var fortfarande de höga, svarta och polerade obeliskerna med avfasad avslutning en vanlig gravvårdstyp. Sida vid sida stod även mycket höga gravstenarna med grovhuggna sidor och lägre kraftiga vårdar, vanligtvis i ljus granit, med sten och ram bearbetade till en form.

I Sverige började utvecklingen inom gravkonsten att få en förändrad inriktning i början av 1920-talet.²² År 1919 kom boken "Kyrkogårdskonst" av kulturhistorikerna Wadsjö

¹⁷ Stämberg s. 15

¹⁸ Wadsjö/Ambrosiani s. 63

¹⁹ Stämberg s. 15

²⁰ Wadsjö s. 67

²¹ Lindgren

²² Stämberg s. 15

och Ambrosiani, med en kritisk syn på gravkonstens utveckling från sent 1800-tal fram till 1920-talet. Samfundet för Hembygdsvård ordnade år 1928 en utställning med gravvårdar, ritade av den tidens mest framstående arkitekter. I samband med utställningen gavs boken "Gravkonst" ut, med förslag och anvisningar för kyrkogårdar och vårdars utformning. Även på Stockholmsutställningen 1930 fanns en separat avdelning med gravstenar i funktionalistisk stil. Debatten var livlig. Gravstensformerna blev renare, både i materialbearbetning och utformning. Enklare typsnitt och lägre höjdmått blev en av följderna.

Två olika typer kan urskiljas under perioden. (9) Den ena är lägre och bredare än sekelskiftes-stenarna. De har ofta en slät eller grovhuggen stående sten i enhet med stenramen. Vanliga dekorationer är stenkulor, urnor för blommor, formgivna, ofta avfasade stenramar m m. (10) Den något senare typen representeras av ett striktare formspråk med starkt klassicerande prägel. Formspråket är enkelt och ytorna släta. De stående gravvårdarna är ofta kvadratiske eller rektangulära. Viss stenhuggarkonst förekommer i form av bladrankor, facklor, urnor och andra klassicerande symboler.

(11) Efter andra världskriget utvecklades en ny gravvårdstyp.²³ Den karakteriseras av låga breda gravvårdar, vanligtvis i granit och med enkla relativt smäckra stenramar av samma material. Genom restriktioner beträffande nyproducerade gravvårdars höjdmått från kyrkogårdsförvaltarnas sida, kom gravvårdskatalogerna från denna tidsperiod att fyllas av varianter på den låga breda gravvårdstypen. Detta resulterade i sin tur i att de flesta gravstenar som uppfördes under efterkrigstiden fick en likriktad utformning. Antalet urngravar ökade och gravstenarna minskade i storlek. En annan orsak till gravstenarnas homogena utseende var att stenindustrin fick det svårt efter kriget och utrymmet för konstnärlig utveckling begränsades kraftigt.

Gravvårdarna från perioden 1955-60 liknar gravvårdarna från den föregående tidsperioden på många sätt, men 1960-70-talsstenarna har en mer förenklad form och typografi. Gravvårdarna är i de allra flesta fall utförda av granit i alla färger, polerade eller ej och eventuellt med någon mindre symbol eller bild som utsmyckning. Under 1970-talet anlades även urnfält.

(13) De gravvårdar som representerar 1980- till 1990-tal visar en personligare utformning av gravvården än tidigare efterkrigsdecennier. Ett rikare och personligare formspråk blir allt vanligare. De tidigare strikta reglemente under 1950- till 70-talet för utformningen av gravstenar, har mjukats upp och ger därmed utrymme för mer personlig utformning av vårdarna.

²³ Ibid s. 17

Historik - Angereds kyrkogårdar

Angereds socken

Det finns många indikationer på att Angereds socken var bebodd tidigt.²⁴ Fornfynd i området förekommer från sten-, brons- och järnåldern. I Hjällbo kan dessutom en välbevarad domarring besökas och före exploateringen av Angereds på 1960-talet låg där en fornborg som daterats till vikingatid. Nordväst om Angereds kyrka stod ända in på 1900-talet några resta stenar som flyttades till Gårdsten på grund av grustakten nordost om kyrkan.²⁵ Sammantaget ger dessa spår från förhistorisk tid en tydlig bild av en gammal kulturbygd.

Angereds socken omnämns i skriftliga källor för första gången 1415. Då kallades socknen Aungaryd och senare Agunnarid.²⁶ Namnet kommer från ett egennamn troligen Agund, sammansatt med ryd som betyder röjning.²⁷ Namnskicket att sätta samman ett egennamn med ryd härstammar från tidig medeltid och är vanligt i hela socknen.²⁸

Hur livet tedde sig i Angered under medeltiden är dåligt känt.²⁹ Angered låg i ett område som var eftertraktat av Sverige, Norge och Danmark och var därför utsatt för de gränskonflikter som uppstod länderna emellan. De återkommande och långvariga krigstiderna skapade hårda villkor för Angeredsborna. En av krigens följder var att Angereds befolkning i mitten på 1700-talet övervägande bestod av kvinnor.³⁰ I och med freden vid Knäred, 1613, hamnade Vättle härad tillsammans med sex andra som pant för Älvsborgs lösen och därmed under den danska kronan. Den danska eran satte sina spår i socknen bland annat genom att alla ekar på Vättlefjäll avverkades för att användas till danskarnas skeppsbyggande.³¹ I sex år var området danskt tills lösen var betald 1619. Från 1634 tillhörde sedan häradet Älvsborgs län.

Angered ligger i en utpräglad jordbruksbygd och näringsverksamheten i socknen har naturligt nog präglats av jordbruksnära verksamhet. Jordbruksbygden betydde också många bönder som behövde mala sin säd. Det lär i Angereds socken legat ovanligt många vattendrivna kvarnar eftersom det fanns två dalgångar med vattendrag, Göta älv och Lärjeån. Mellan dalgångarna ligger högplatån Vättlefjäll som bjöd många tillfällen att ta vara på vattenkraften.³² Redan på 1400-talet skall det ha funnits skvaltkvarnar som drevs med skovelhjul i socknen. I slutet av 1930-talet fick kvarnarna mindre att göra.

²⁴ Gårdar och byar kring Nordre älv s.13

²⁵ En bok om Angered s. 14

²⁶ Wildte s. 3

²⁷ En bok om Angered s. 8

²⁸ Gårdar och byar kring Nordre älv s.15

²⁹ Göteborgs Stadsmuseum - Bebyggelse XIII b

³⁰ En bok om Angered s. 91

³¹ Lövvenhaft, S

³² Så var det då s. 7

Anledningen var att de flesta bönderna istället hade börjat sälja till stora livsmedelsföretag t ex de som jordbruksorganisationerna själva ägde.³³

Boskapsskötsel var en annan näring i anslutning till jordbruket som var vanligt i Angereds socken. Bönderna i Angered och Bergum hade sedan 1600-talet sålt boskap och kött till Göteborg. De fick endast sälja produkter från den egna gården på grund av skråväsendet. Endast stadsbor fick nämligen bedriva handel och hantverk. Skråväsendet avskaffades slutligen 1846 och då började bönderna i Angered och Bergum att köpa upp djur på marknader i Västergötland och slakta dem hemma på sin egen gård för att sedan sälja köttet vidare.³⁴

Bebyggelsens utformning och placering inom socknen präglades som allt annat av jordbruksnäringen. Angereds socken skiftades vid flera tillfällen. Storskiftet genomfördes på 1700-talet och enskiftet i början på 1800-talet. Laga skiftet som påbörjades på 1830-talet innebar att i stort sett alla Angereds byar skiftades. Det var i och med laga skiftet som de flest byggnaderna i den gamla kyrkby utlokaliserades.³⁵

Jordbruksbebyggelsen i socknen var företrädesvis placerad på mindre höjdparter och i sluttningar i anslutning till bergskanterna.³⁶ Byarnas storlek varierade från 6-7 gårdar till 2-3 gårdar, vilket var det vanligaste. Gårdarna var överlag små med ladugårdsbyggnaderna byggda i kvadrat runt en inre gård. De flesta boningshusen var på 1880-talet enligt uppgift utförda i samma stil. De var rödmålade, hade en storstuga i husets bredd, en kammare i gaveln och kök och eventuellt ett litet rum i den andra änden. Under 1880-talet höll den typen av boningshus på att ersättas av vitmålade hus med frontespis.³⁷

I början av 1800-talet växte befolkningen lavinartat i socknen.³⁸ Uppodlingen av torp intensifierades därför och ökade från 13 stycken 1810 till 58 1840. Torpen växte upp i utmarkerna. I slutet av 1800-talet var antalet invånare i Angered 1250. De flesta var sysselsatta inom jordbruket och dess binärningar som slakt och torghandel.³⁹ Många fick också arbete i Göteborg, Surte och Jonsered. Det var därför förhållandevis få i Angered som emigrerade till Amerika i jämförelse med andra socknar.

Den yngre bebyggelseutvecklingen i Angered kom främst att påverkas av järnvägen och i viss mån av industrialisering.⁴⁰ Med de förbättrade kommunikationer som järnvägen erbjöd följde mer industri. Den har framför allt baserats på den rikliga förekomsten av lera och sand d v s tegel, grus- och makadamprodukter.⁴¹ Agnesberg vid Bergslagens Järnvägar var Angereds första järnvägsstation och byggdes 1877. Den smalspåriga

³³ Så var det då s. 12

³⁴ Så var det då s. 36

³⁵ Gårdar och byar kring Nordre älv s.15

³⁶ Gårdar och byar kring Nordre älv s.13 ff

³⁷ Edgren s. 45 f

³⁸ Göteborgs Stadsmuseum - Bebyggelse XIII b

³⁹ Så var det då s. 40

⁴⁰ Göteborgs Stadsmuseum - Bebyggelse XIII b

⁴¹ FYNDmeddelanden 1969:4

Västgötabanan fick i sin tur en station i Gunnilse år 1900. Västgötabanan övertogs 1948 av SJ och det sista tåget gick 1967.⁴²

De flesta gårdar och byar som en gång karaktäriserade Angered har helt eller delvis försvunnit.⁴³ De ligger idag vanligtvis under trafikleder, industrier, bostadsområden eller asfalterade parkeringsplatser. År 1960 arbetade 60% av Angereds befolkning inom industrin och endast 6% inom jordbruk.⁴⁴ Idag, 1997, finns endast en verksam lantbrukare kvar i Angered.⁴⁵

Angereds församling

Stora Lundby var ursprungligen moderförsamling åt Angered, Bergum, Lerum och Skallsjö. En kort period mellan 1684 och 1692 bildade Angered och Bergum ett eget pastorat med Angered som moderförsamling, för att sedan återbördades till Stora Lundby. Pastoratet fungerade då som prebende⁴⁶ åt andre teologie lektorn vid Göteborgs gymnasium. År 1865 bildade Angered och Bergum återigen ett eget pastorat även denna gång med Angered som moderförsamling.⁴⁷ I samband med detta byggdes en prästgård i Olofstorp.⁴⁸

Sedan 1962 bildar Angered ett eget pastorat då Bergum överfördes som annex församling till Stora Lundby pastorat.⁴⁹ År 1967 införlivades Angereds församling i Göteborgs kyrkliga samfällighet och utgör sedan dess tillsammans med Bergum ett pastorat.

Kyrkan

Något exakt årtal för Angereds kyrkas uppförande finns ej, men i äldre Västgötalagen från 1200-talets mitt anges att det inom Vättle härad (Vaetluhaerad) fanns fem kyrkor. En av dem torde vara Angered då Vättle härad omfattar Stora Lundby, Skallsjö, Lerum, Bergum och Angered. Den gotiskt fyrpassformade dopfunten, utan centralt uttömningshål kan också dateras till 1250 - 1280.⁵⁰ Av ovanstående kan dras den slutsatsen att en kyrka troligen funnits där från 1200-talet eller tidigare.

⁴² Så var det då s. 54 ff

⁴³ Gårdar och byar kring Nordre älv s.17

⁴⁴ En bok om Angered s. 22

⁴⁵ Informant 2

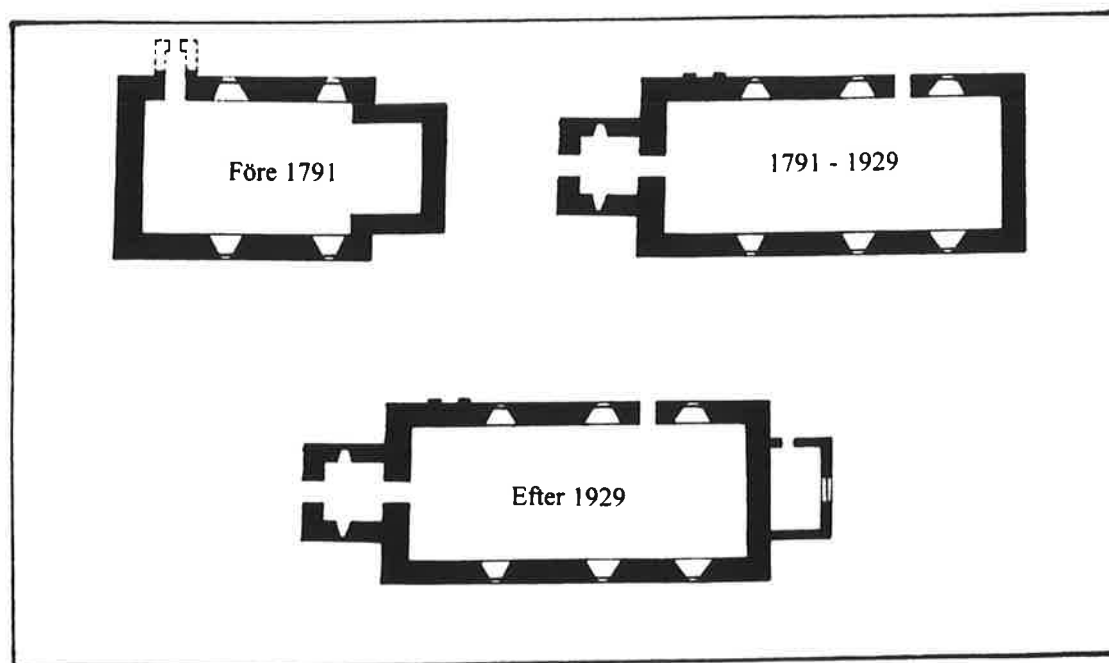
⁴⁶ Prebende är inkomst från kyrkoegendom som används såsom lön eller löneförbättring till vissa ämbetsmän, t ex präster, professorer eller lektorer.

⁴⁷ Wildte s. 3

⁴⁸ En bok om Angered s. 273

⁴⁹ En bok om Angered s. 366

⁵⁰ Angereds kyrka s. 15

Angereds kyrkas utveckling från medeltid till nutid. De prickade linjerna anger det ursprungliga vapenhusets troliga läge.

Angered kyrka sedd från sydost 1923. Foto: (Reprofoto 1997 ATA)

Traditionen berättar att kyrkan användes som stall eller magasin under de oroliga tider som präglade bygden tidvis och därför förföll.⁵¹ År 1652 togs i domboken upp problemet att det behövdes pengar till kyrkans kommande reparation och skulder till kyrkan skulle därför krävas in.⁵² Under 1650-60-talen gjordes dock bara mindre reparationer av bjälkar samt utbyte av spån.

Vid mitten av 1700-talet antecknades att kyrkan kunde räkna sin tid i hög ålder. Författaren skrev vidare att: *"Hon faller snart ned af vanskötsel, om hon intet i tider blir förbättrad."*⁵³ År 1756 gick bönderna i socknen samman och slog ängar utanför socknen för att på så sätt tjäna lite extra till kyrkans underhåll.

Vid sockenstämman 1784 behandlades kyrkans förfall. Kyrkan var i behov av reparation och man var medveten om att det skulle komma att bli dyrt. Det beslutades därför att kräva in alla fordringar som kyrkan hade. Året därpå togs behovet av reparation åter upp. Det sägs att ju förr ju hellre de få sin urgamla och förfallna kyrka, i vilken de med livsfara samlas, i de bristfälliga delarna ombyggd.

Inför ombyggnaden besiktigades kyrkan och det antecknades att handlingar som utvisade kyrkans ålder ej fanns att tillgå. I samband med inventeringen mättes också kyrkan upp exteriört. Uppmätningen är de först uppgifter som har påträffats rörande den gamla kyrkans utseende. Kyrkan var då 24 alnar lång och 21 alnar bred medan koret var 10 alnar långt och 16 alnar brett. Det betyder att kyrkan var kortare än idag och hade ett smalare kor.

År 1787 beslutade sockenstämman om kyrkans rivning och återuppbyggnad. Det var meningen att kyrkan skulle behålla sin längd med slät gavel i öster, men muras lika bred som storkyrkan, dvs långhuset. Muren skulle behållas där den föreföll tillräckligt stark för att spara tid och pengar. Mellankoret skulle vara rättesnöre för murens höjd. Antalet fönster skulle vara det samma, men för att få in mer ljus skulle de sänkas. I norra sidans mur skulle en dörr tas upp samt ytterligare en större i västra gaveln. Det gamla vapenhuset i norr skulle tas bort.

Ett år senare beslutades att skjuta på bygget till 1789 på det villkoret att virket skulle konserveras. Det virke och den sten som saknades skulle anskaffas nästkommande vinter och pengarna som hade samlats in för ändamålet skulle lånas ut till 6% ränta för att återbetalas i mars 1789. I oktober samma år beslutades att lägga kyrkans grund på hösten, men att vänta ännu ett år med beslutet om kyrkans fortsatta ombyggnad. I januari 1791 omtalades att kyrkobyggnaden inte längre fick förhalas utan borde nästkommande vår oavbrutet fortsättas, varför virke var tvunget att anskaffas. Slutligen beslutades i april 1791 att kyrkan skulle börja tas ner i maj och sedan direkt muras upp igen efter tidigare plan. Kontrakt skrevs med byggmästare Anders Humbla och dennes medarbetare.⁵⁴

År 1792 betalades Mattias Hasselberg för altartavla och kyrkans invändiga målade. Innertaket skulle ha skyar föreställande himlen och gesimsen skulle målas i ljus eller

⁵¹ Välkommen till Angereds kyrka s. 3

⁵² En bok om Angered s. 261

⁵³ Ström s. 72

⁵⁴ En bok om Angered s. 264 ff

mörk pärlfärg. Endast god engelsk blyvitt fick användas, ingen krita.⁵⁵ På altartavlan står att läsa:

"Denna kyrka, såsom nästan från grunden förfallen, är åter uppbyggd år 1791, och sedan är hon 1793 målad samt år 1794 altaret Och altartavlan inställda genom Angereds församlings bemödande och bekostnad under inseende av dåvarande kyrkoherden härstädes Aners Banck".⁵⁶

Redan 1798 uppmärksammades att svamp hade fördärvat golvet och delar av kyrkans inredning. Därför bestämdes att bänkarna, då 15 stycken, skulle plockas ut så att man kunde ta bort jord under golvet och öppna ventiler i väggarna så att luften kunde spela under golvet. Det var också av betydelse att avloppsdikena på kyrkogården grävdes tillräckligt djupa så att inte vatten blev stående under kyrkan.

Vid biskopsvisitationen 1850 beskrevs kyrkan vara i gott skick och för folkmängden tillräcklig, men att den saknade orgelverk. Senare samma år föreslogs att köpa en orgel från Paris.⁵⁷

I kyrkan finns en unikt altartaval från 1699 som har få motsvarigheter i Sverige.⁵⁸ Det härstammar från den s k kyrktagningen som innebar att kvinnan skulle återupptas i församlingen efter barnafödsel. Detta väckte på 1800-talet stort intresse i museivärlden, men sockenstämman beslutade 1869 att efter förfrågan från Riksmuseet i Stockholm att man ej ville skänka altarets tavla till dem.⁵⁹ I samband med Svenska Fornminnesföreningens årsmöte i Göteborg 1875 arrangerades en utställning på vilken tavlan ställdes ut. Den förvarades sedan hos Göteborgs Museum till 1991.

I början av 1900-talet tillsattes en kommitté för att reparera kyrkan. Reparationen utfördes under 1902 och innebar bland annat att nytt golv lades. År 1908 målades kyrkans tak och en ny altarmålning beställdes. Målaren hette Wallström och kom från Lödöse. År 1913 fick Wallström i uppdrag att reparera, måla och förgylla predikstolen och altaret samt stryka kyrkans putsväggar och måla om klockstapeln. Senare samma år beslöts att åter igen reparera golvet samt inner- och yttertaket.⁶⁰ Det är troligt att vissa beslut blev förhalade och att reparationen som beställdes 1908 i själva verket utfördes 1913.

År 1923 ritade And Roland vid Kungliga byggnadsstyrelsen en sakristia till kyrkan som stod färdig 1929.⁶¹ Den placerades öster om koret med ingång bakom altaret. Det var med hjälp av medel som syföreningen hade insamlat som sakristian kunde uppföras.⁶²

På 1930-talet utfördes ytterligare en omfattande renovering av kyrkan. Arkitekt Axel Forssén ledde arbetet. Vid tillfället lutade golvet och läktaren hade sjunkit på grund av att järnbalkarna under golvet saknade underlag. I en beskrivning från 1925 anges att

⁵⁵ En bok om Angered s. 268

⁵⁶ Wildte s. 6

⁵⁷ En bok om Angered s. 267 ff

⁵⁸ Wallin, K

⁵⁹ En bok om Angered s. 271

⁶⁰ En bok om Angered s. 358 f

⁶¹ En bok om Angered s. 360

⁶² Wildte s. 8

dåvarande läktare gick fram med en flygel utmed var sida av kyrkan.⁶³ Det gamla golvet togs bort och betongplattor gjöts under läktarpelarna. Kornivån höjdes ca 20 cm. Taket, väggar och bänkar målades. 1700-talets färger och målningar togs fram eftersom de vid ett flertal tillfällen hade målats över.⁶⁴ Forssén menade att den ursprungliga färgen på väggarna hade varit gulröd och nämner dessutom en draperimålning i koret som enligt Wildte skulle vara utförd av Hasselberg. Takets himmelsskyar hade med tiden kommit att målas över inte mindre än tre gånger på sina ställen samt vissa brädor hade helt bytts ut. Takmålningen skulle därför bättras på och återskapas.⁶⁵ Altaret och predikstolen renoverades. Wallström altartavla togs ner och Hasselbergs togs åter fram.⁶⁶

I en beskrivning från 1947 hade koret interiört avfasats genom att man byggt en tvärvägg på var sida om altaret. På så sätt upplevdes koret tresidigt avslutat. När väggarna tillkom är oklart, men de togs bort vid 1990 års renovering.⁶⁷

År 1960 fick kyrkan fasadbelysning.⁶⁸ I början av 1960-talet var det åter dags för en omfattande reparation av kyrkans interiör. Arkitekt Axel Nobel och konservator Torbjörn Engblad renoverade takmålningarna, altaret och predikstolen. Nya bänkar sattes in, men man bevarade 1700-talets dörrar. Kalkstensplattor lades på vapenhusets golv istället för betong och nya ytter- och innerdörrar sattes in. Kyrkans trägolv renoverades och mattor lades in. Sakristian renoverades samt vatten och WC installerades.⁶⁹

Den senaste renoveringen av kyrkan genomfördes 1990 av arkitektkontoret Defyra. Då ommålades interiören med anknytning till 1790-talets kulörer och nya rum installerades under läktaren. Vinden tilläggsisolerades m m.⁷⁰

Gravvårdar i kyrkan

Det var från sen medeltid till 1700-talet tradition att framstående personer begravdes inne i kyrkobyggnaden. Så även i Angered. Flera gravvårdar har tidigare varit placerade i kyrkorummet. Familjen Lillie hade till exempel ett eget gravkor.

Vid mitten av 1700-talet gjordes en beskrivning av kyrkan där vissa gravanordningar inne i kyrkan innefattades. Vid ingången till koret hängde då burggreven Hans von Gerdes epitafium och på gången mitt för altaret låg översten Isaac Browalds gravvård.⁷¹ Båda gravanordningarna var fortfarande placerade inne i kyrkan i en beskrivning från 1887.⁷² Vad som sedan har hänt med hällarna är tyvärr inte känt.

⁶³ Elfsborgs Läns Tidning

⁶⁴ En bok om Angered s. 359 f

⁶⁵ ATA

⁶⁶ En bok om Angered s. 359 f

⁶⁷ Wildte s. 10

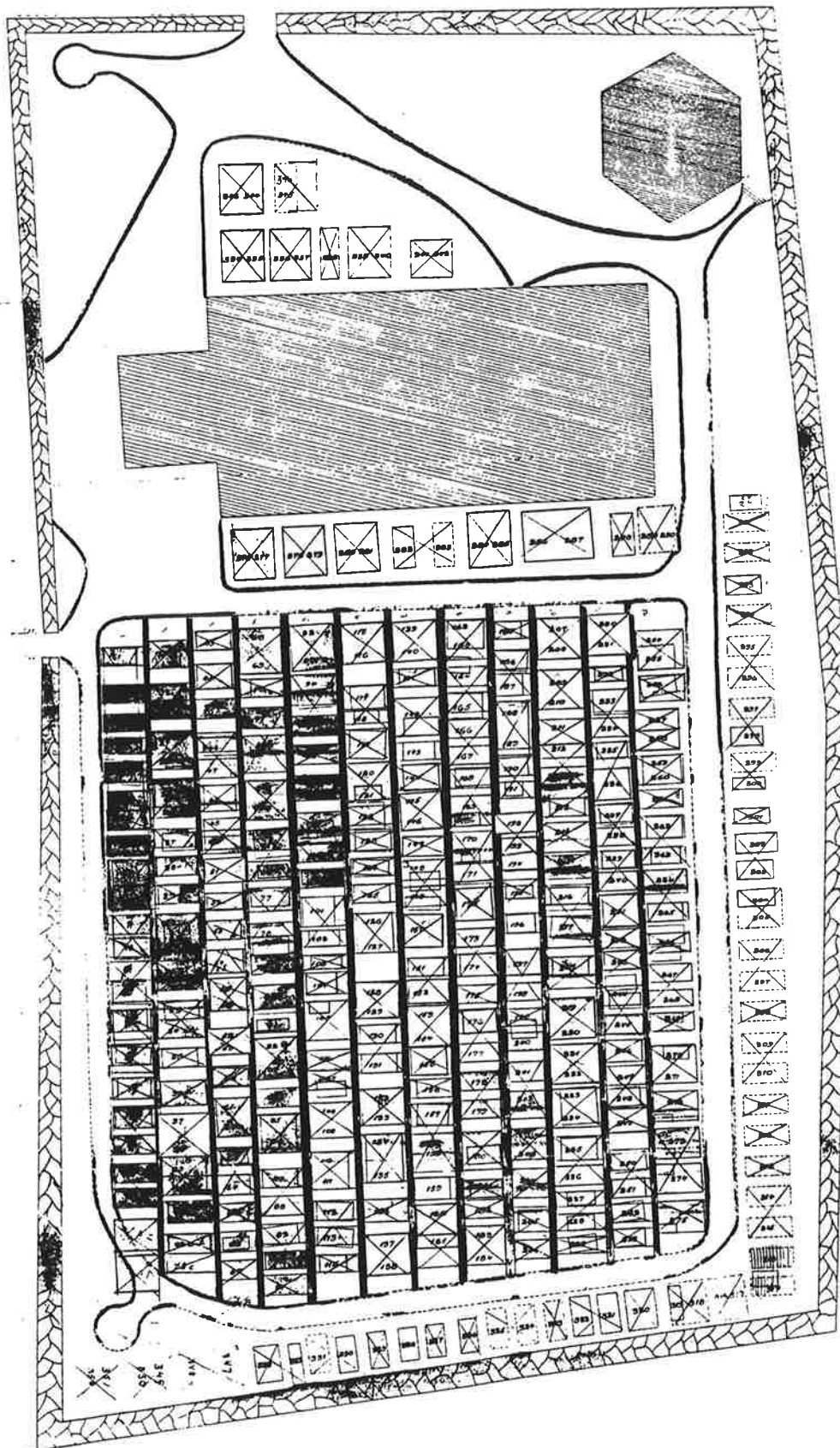
⁶⁸ En bok om Angered s. 365 f

⁶⁹ En bok om Angered s. 360

⁷⁰ Kyrkonämndens centralarkiv, FXXI-29

⁷¹ Ström s. 72

⁷² Edgren s. 91

Karta över Angereds gamla kyrkogård upprättad år 1929. (Kvibergs distrikt)

År 1830 inventerades kyrkan och då låg enligt uppgift handelsmannen Lars Jönsson Hägers gravhäll "överst på stora gången". Gravhällen avbildade Kristus och apostlarna och inskriptionen gav uppgift om att även Hägers hustru och barn vilade där.⁷³ Även i 1887 års beskrivning nämns att "*å kyrkogången*" återfanns en större stenhäll med bilder föreställande Lars Häger med hustru och åtta barn.⁷⁴ I samband med att nytt golv lades i kyrkan 1902 lär Hägers gravsten ha flyttats från golvet till väggen i vapenhuset.⁷⁵ I en tidningsartikel från 1925 beskrivs Hägers gravhäll som sittande i kyrkans norra vägg.⁷⁶ Gravvården flyttades alltså från vapenhuset till nuvarande placering i kyrkans norra vägg någon gång där emellan.

Angereds gamla kyrkogård

Eftersom det med stor sannolikhet har funnits en kyrka i Angered från 1200-talet eller tidigare kan man utgå ifrån att kyrkogården härstammar från samma tidsperiod. Spåren från de första århundraden är dock få. Kyrkogårdens form kan antas vara ursprunglig med sin huvuddel placerad på kyrkans södra sida. Vissa delar av muren kan också vara medeltida. Några gravanordningar från perioden finns dock ej. Det är först från 1600-talet som både skriftliga källor och objekt finns att tillgå om Angereds kyrkogård. Protokoll från sockenstämmor och räkenskaper finns bevarade från 1600-talets mitt. Det mesta rör kyrkan, men en del finns antecknat om kyrkogården. Kyrkogårdens äldsta gravanordning härstammar också från 1600-talet.

År 1694 beklagade sig dåvarande kyrkoherde över oskicket att de kringboende släppte in sina kreatur på kyrkogården. Djuren rotade och trampade upp samt förstörde och kullkastade ett och annat, menade han. Det borde förbjudas och den som släppte in sina kreatur på kyrkogården skulle fortsättningsvis få böta 40 mark. Att få bärga kyrkogårdsgräset var nämligen klockarens löneförmån.⁷⁷

I samband med att kyrkan byggdes om på 1790-talet beslöts att de två kyrkogårdsportarna skulle repareras. Den lilla öppningen skulle muras om och den större repareras. Portarna skulle förbättras och förses med lås och lod så att de skulle falla igen av sig själva.⁷⁸

I slutet av 1700-talet och början av 1800-talet bärgade en närboende bonde gräset på kyrkogården för att fodra prästens hästar. Dessa stod då i bondens stall eftersom särskilt stall i anslutning till kyrkan inte fanns att tillgå. År 1805 var det återigen bråk om djur på kyrkogården. Den här gången var det bonden som bärgade gräset som låtit sina grisar böka på kyrkogården. Han angav dock att kyrkogårdsporten varit öppen och förlikning nåddes genom att han fick betala den skadegörelse grisarna hade orsakat.⁷⁹

⁷³ ATA

⁷⁴ Edgren s. 91

⁷⁵ En bok om Angered s. 358

⁷⁶ Elfsborgs Läns Tidning

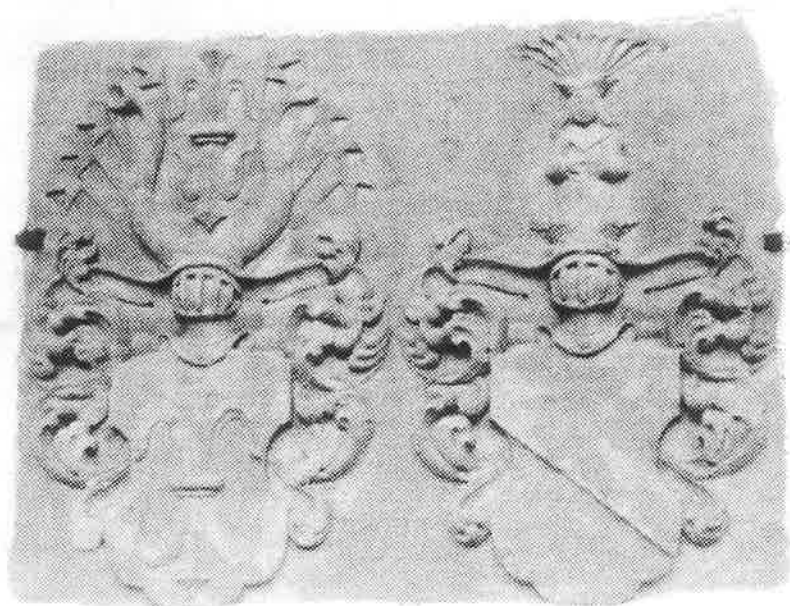
⁷⁷ En bok om Angered s. 262

⁷⁸ En bok om Angered s. 269

⁷⁹ En bok om Angered s. 267

Angereds kyrka och del av gamla kyrkogården sett från söder 1923. (Foto: ATA)

Stenrelief i kyrkans södra mur föreställande Pehr Lillies familjevapen. Inskriptionen lyder: "*PERR LILLYE MARIE AMIE VON LEPEL ANNO 1650*". (GSM 13-97,1)

År 1807 diskuterades på sockenstämman en omläggning av kyrkogården. Då beskrevs kyrkogården som uppdelad efter släkt eller indelade platser, vilket avsikten var att förändra. Det föreslogs att som i Göteborg begrava i den ordning folk avled samt att anordna ett särskilt ställe för avlidna fattiga. Uppgift om, eller i så fall när denna nydaning infördes saknas dock.⁸⁰ Av dagens utseende att döma är fortfarande familjegravar mycket vanliga även om få gravvårdar före 1807 finns bevarade.

År 1893 togs frågan om utvidgning av kyrkogården upp eftersom det var ont om plats för familjegravar. Utvidgningen kom ej till stånd utan familjegravarna bereddes plats norr om kyrkan istället. En utvidgningskommitté utsågs 1895, men resultat blev bara "omplanering och förskönande" av den gamla kyrkogården. Eftersom antalet gravanordningar från tiden före 1895 är mycket få på kyrkogården kan man antaga att ett stort antal äldre gravanordningar rensades bort vid tillfället.⁸¹

I början på 1900-talet aktualiserades utvidgningsfrågan igen, men då ställdes siktet in på att anlägga en ny kyrkogård i anslutning till den gamla istället för att utvidga den.

Lillies gravanordning

På kyrkogården utmed kyrkans södra mur återfinns Lillies speciella gravhäll från 1600-talet. Den tillhörde tidigare det gravkapell som Pehr Lillie och hans maka låtit uppföra åt sig före sin död. År 1688 nämns i kyrkoböckerna Lillies grav som upphöjd inne i kyrkan. Senare i samband med förberedelserna för kyrkans reparation på 1700-talet beskrevs Lillies gravanordning som ett kor byggt vid södra sidan av kyrkans kor, med en öppning åt kyrkan. Det skrevs vidare att på graven fanns årtal 1650 påsatt med järnsiffror. Gravkoret var i slutet av 1700-talet bristfälligt som resten av kyrkan. Det beslutades därför att annonsera efter släktingar för att få deras tillstånd att riva koret. Koret revs troligen i samband med den omfattande reparationen av kyrkan.⁸² I en inventering från 1830 anges att hällen låg placerad där den ligger idag.⁸³

Enligt en beskrivning från år 1887 uppges att dess inskription var oläslig med hänvisning till 1830 års inventeringsprotokoll där följande lydelse återges:

*"Hans Kongl. Maj:t:a Troman och fordom Ståthållare på Elfsborgs slott, den ädle och välborne herren, herr Pehr Lilje till Jonsöö, Angereås och Aspenäs, föddes på Aspenäs A:o 1603 d. 20 juni, afsomnade på Elfsborgs slott 1695...December om morgonen kl. mellan 3 och 4. Den ock välborna fru Maria An. Lepel till Jonsöö, Angereås och Apelnäs, är född i Pommern på Plaizsgorod A:o 1604 d. 18 Dec.,...Gud förläne dem med sina barn en fröjdefull uppståndelse på den store Herrans tillkommelsedag."*⁸⁴

På 1890-talet lär graven ha öppnats i samband med en eventuell försäljning av gravplatsen. Kyrkogården var vid tidpunkten i det närmaste full och platserna för familjegravar var få. Med bakgrund av detta var det inte så märkligt att även Lillies grav

⁸⁰ En bok om Angered s. 269

⁸¹ En bok om Angered s. 366

⁸² En bok om Angered s. 262 ff

⁸³ ATA

⁸⁴ Edgren s. 90 f

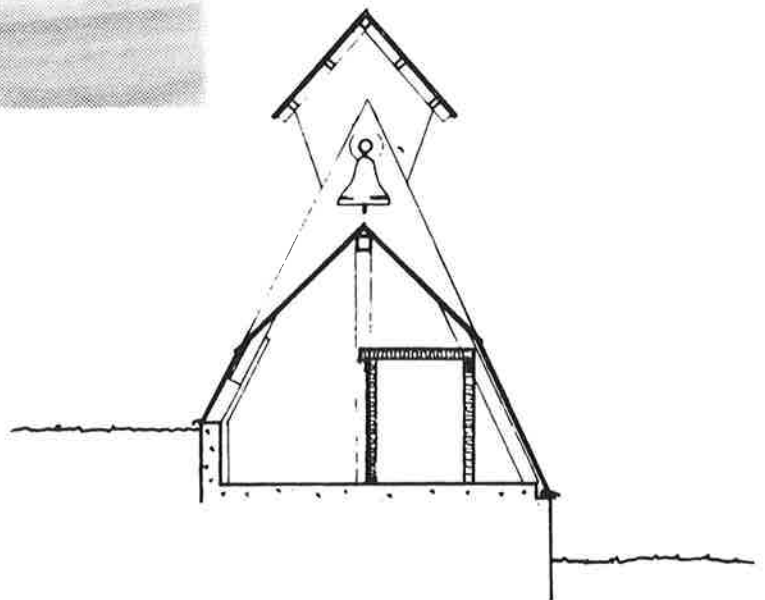

Foto: Klockstapeln sedd från öster 1997. (GSM 15-97,10) Sektion: Klockstapeln sedd från norr i samband med reparation 1990. Arbetsritning upprättad av DEFYRA Arkitekter AB. (Kyrkonämndens centralarkiv)

utsattes för prövning i synnerhet med tanke på att graven ägnades föga uppmärksamhet. I graven återfanns en välbevarad kista av koppar med ornering av liljor. Även denna kista öppnades och befanns i det närmaste tom vilket föranledde funderingar kring om stoftet flyttats vid något tillfälle. Än idag ligger dock Lillies gravanordning kvar söder om koret.⁸⁵

Sommaren 1995 konserverades både den liggande hällen och epitafiet i kyrkmuren av konservator Julio Amarin.

Klockstapeln

Det finns inga säkra uppgifter om klockstapelns ålder, men 1671 nämns klockstapeln i kyrkoböckerna för första gången. Den var då så fördärvad att klockan var tvungen att plockas ner. I protokollet togs upp att ekar krävdes för reparation och uppbygge av stapeln.

I början på 1700-talet ansöktes återigen om byggnadsvirke eftersom stapeln inte var stor nog och dessutom alldeles bristfällig. I samband med reparationen skulle den spruckna klockan omgjutas. År 1722 fick Petter Böök betalt för gjutningen. Uppgifterna om klockan eller klockorna är delade. Vid biskopsvisitationen 1747 omtalas till exempel att de två små klockorna blivit nedsmälta och använda till den stora klockans gjutande.⁸⁶ De uppgifter som lämnas idag hävdar att den mindre klockan är från 1544 och den större härstammar från 1718.⁸⁷ Det troliga är dock att klockan från 1718 är den som Petter Böök fick betalt för 1722.

I räkenskaperna framgår att material åter köptes för att reparera klocktornet mellan 1819-1822. Det angavs också att klockorna hade nedtagits och hängts upp i en provisorisk stapel.⁸⁸ År 1826 beslöts att kassan för att bygga ett stentorn på kyrkan skulle övergå i allmänna kyrkokassan eftersom klockstapeln blivit så förbättrad att den skulle uppfylla sina ändamål i många år.⁸⁹

I samband med reparationen av kyrkan 1902 sågs även klockstapeln över och 1908 samt 1913 omnämns målning av stapeln. I båda fallen var det Wallström från Lödöse som skulle utföra måleriarbetena. Klockstapeln renoverades återigen vid den omfattande reparationen av kyrkan 1960-61.⁹⁰

Vid renoveringen på 1990-talet byggdes ett innerrum i klockstapeln för tillfällig förvaring av kyrkoinventarier.⁹¹

⁸⁵ Elfsborgs Läns Tidning

⁸⁶ En bok om Angered s. 262 ff

⁸⁷ Wilde s. 4

⁸⁸ Wilde s. 4

⁸⁹ En bok om Angered s. 269

⁹⁰ En bok om Angered s. 358 ff

⁹¹ Kyrkonämndens centralarkiv, ritning Angered's kyrka 900420

Angereds nya kyrkogårds äldsta del uppmätt 1962 av Allmänna Ingenjörbyrån AB. (ATA)

Angereds nya kyrkogård

Den gamla kyrkogården hade sedan länge varit otillräcklig när kyrkostämman i början på 1900-talet på allvar började diskutera en utvidgning. År 1916 beslutades därför att köpa upp ett tunnland av Carl Johan Stefanssons mark för anläggandet av en ny begravningsplats. Kyrkostämman skulle betala 1500 kr för det 1/16 mantal av Angered Storegård som låg nordost om kyrkan och som ansett lämpligast för utvidgningen, förutsatt att myndigheterna godkände området.

Förste provinsialläkaren godkände området eftersom det låg på en grusås och ingen bostad fanns på 50 m avstånd. Den nya kyrkogården invigdes den 5 juli 1917 av kontraktsprost Johan L Cullberg.⁹²

Ingen plan för hur kyrkogården skulle utformas vid anläggandet finns bevarad. En uppmättningsritning från 1964 ger dock en god bild av hur den första kyrkogården såg ut. Kyrkogården var rektangulär med kortsidor i nordväst och sydost. Entrén var placerad i sydöst ut mot vägen. Kyrkogården omgärdades av en stenmur som avslutades i en halvcirkel vid entrén. Centralt från entrén löpte en gång med en almallé mot nordväst. Ytterligare en gång med en enkel trädrad avslutade fälten en bit in från den sydöstra kortsidan. På var sida om den centrala gången låg ett rektangulärt gravkvarter. Det östra hade fem parallella gravrader i fältets längdriktning och det västra som ännu inte var fyllt vid tidpunkten för uppmätningen, endast tre.⁹³

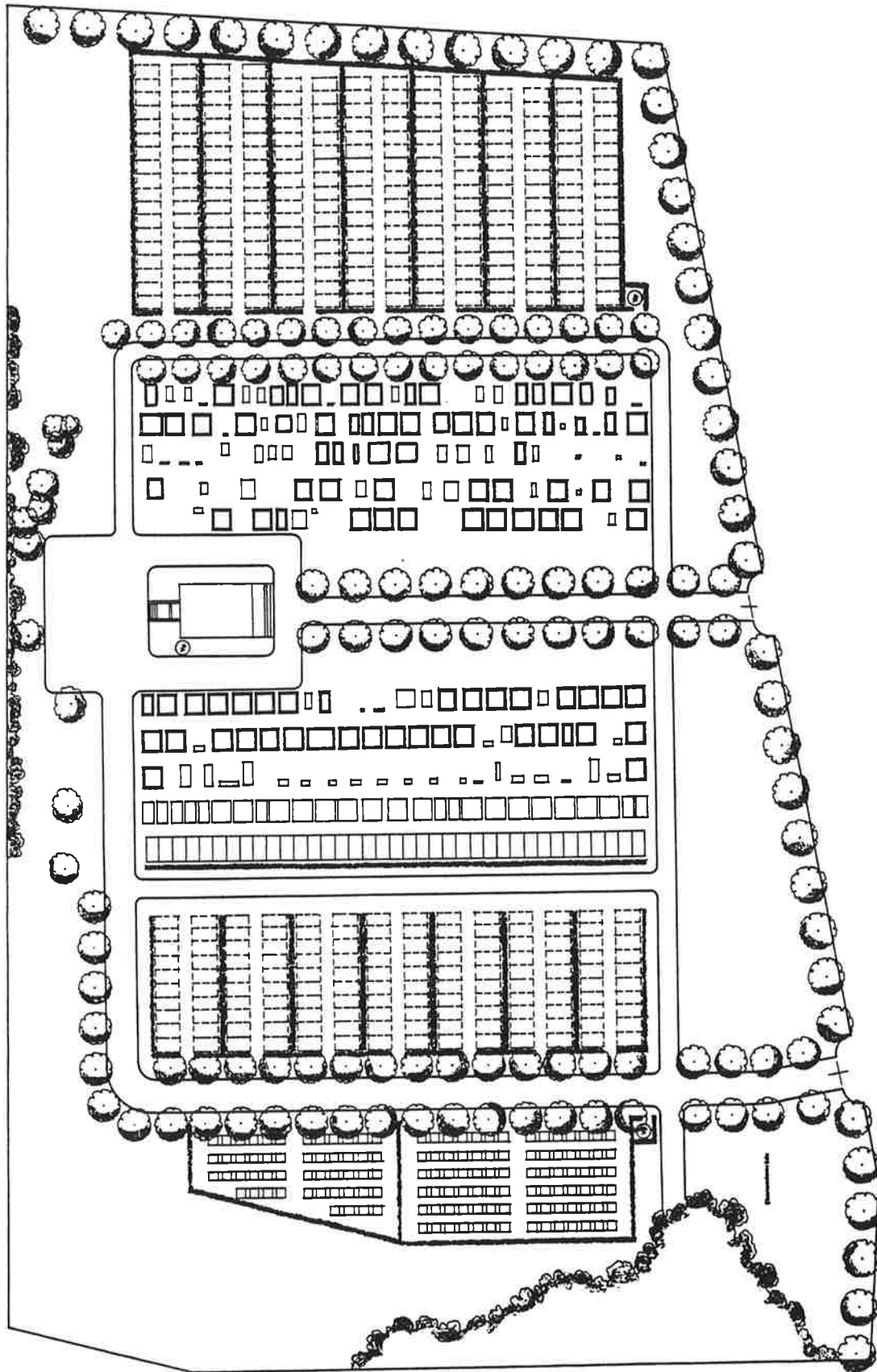
På 1960-talet gjorde Göteborgs kommun stora markuppköp för att marken skulle räcka till för det massiva bostadsbyggandet som pågick under perioden. Man beräknade att producera inte mindre än 20 000 lägenheter på 4-5 år.⁹⁴ I samband med att kommunen skulle lägga en ny regionplan över Angered och Bergum undersöktes det framtida behovet av begravningsplatser. Göteborgs kyrkogårdsstyrelse och Angereds församling tillfrågades och kom med svaret att en begravningsplats om ca 40 ha skulle komma att bli nödvändig för att kunna erbjuda framtida Angeredsbor begravningsplats inom församlingen.

Mark för utvidgning av den befintliga yngre kyrkogården nordost om Angereds kyrka hade redan på 1950-talet inköpts från närliggande gårdar. Länsarkitekt Anders Sjögren i Vänersborg fick 1964 uppdraget att planera utvidgningen av kyrkogården och det är i anslutning till detta uppdrag som ovan nämnda uppmätning av kyrkogården utfördes. Tre olika förslag på utvidgning lades fram av Sjögren. Det som skilde dem åt var graden av hänsyn till den befintliga kyrkogården. Grundidéen var i alla förslag att utvidga kyrkogården i nordost och sydväst. Den s k införlivningskommittén, som arbetade med införlivningen av Angereds församling i Göteborgs kyrkliga samfällighet, förordade det tredje förslaget som innebar minst hänsyn till befintlig kyrkogård. Sjögren utarbetade ett nytt förslag som innebar att den befintliga kyrkogården lämnades orörd förutom att muren och granhäcken utmed densamma skulle tas ner. Dessutom föreslogs att bygga en personalbyggnad i det sydvästra hörnet av kyrkogården. Kungliga byggnadsstyrelsen

⁹² Angereds församlings arkiv

⁹³ ATA

⁹⁴ Werner

Förslag till utvidgning av Angereds nya kyrkogård upprättat av J Hermansson 1972. (Kyrkonämndens centralarkiv)

hade dock vissa synpunkter på förslaget: den centrala allén borde stå kvar samt även de nya fälten borde markeras med trädrader. Kyrkogårdsstyrelsen var dock tveksam mot trädplanteringen.⁹⁵

Den 1 januari 1967 införlivades Angered och Bergum i Göteborgs kommun.⁹⁶ Detta gällde också för Angereds församling som då införlivades i Göteborgs kyrkliga samfällighet. Följden blev att Göteborgs kyrkogårdsstyrelse tog över skötseln av kyrkogården och därmed fick de också ansvaret för kyrkogårdens plantering. Det tog ytterligare några år innan kyrkogården färdigställdes. Delvis berodde detta på att ärendet blivit liggande på länsstyrelserna då införlivning medförde att ansvaret gick över till länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län.⁹⁷

Utbyggnaden av kyrkogården utfördes slutligen 1972.⁹⁸ Stenmuren och granhäcken togs ner och kyrkogården utvidgades med ett fält i nordost samt två fält i sydväst. Fälten hade samma form som de två ursprungliga, och ändrade således kyrkogårdens längdriktning som nu istället sträckte sig från nordost till sydväst. I det sydvästra hörnet byggdes en personal- och förrådsbyggnad. Mot vägen murades en kvaderhuggen mur istället för det planerade järnstaketet.

Under 1996-97 har en ny förrådsbyggnad byggts i kyrkogårdens östra hörn. Ett plank ca 2 meter högt skall omge byggnaden som beräknas tas i bruk under sommaren 1997.⁹⁹

Bisättningskällaren

I slutet av 1940-talet väcktes frågan om att bygga ett bisättningskapell på Angereds nya kyrkogård. Förslagsritningar daterade 1948 föreställande ett kapell med källare och en övervåning finns bevarade, signerade av arkitekt Axel Forssén. I brevväxlingen mellan arkitekt och kyrkoherde kan man följa uppbyggnaden av kapellet. År 1949 godkändes förslaget av Kungliga byggnadsstyrelsen. Av arbetsbeskrivningen från den 26/5 1950 framgår att bygget skulle ske i två etapper och börja med källarplanet, naturligt nog.

Källaren placerades i den nordvästra änden av den centrala almallén med påföljden att fyra träd fick tas ner och grusgångar tog upp kring källaren. I november 1950 skickade Forssén ett förslag på räcke och ett dekorativt kors att placera på källarvåningens tak. Av brevet framgår att planerna hade ändrats och att den tänkta övervåningen ej skulle komma att uppföras. År 1953 besiktigades slutligen bisättningsrummet som bestod av ett källarplan med uppstickande pelare av handslagen fasadsten förbundna med ett järnräcke. På källarens nordvästra kortsida satt ett ekkors.

I samband med utvidgningen av den yngre kyrkogården i slutet av 1960-talet föreslogs att en kulle av jord med gräs skulle täcka bisättningskällaren. Dessutom föreslogs att mittgången skulle läggas igen för att ej dra uppmärksamhet till kapellet. Där skulle

⁹⁵ Angereds församlings arkiv

⁹⁶ Werner

⁹⁷ Angereds församlings arkiv

⁹⁸ Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län

⁹⁹ Informant 1

istället anläggas ett gravkvarter med tvärgående häckar. Dessa planer utfördes dock aldrig.¹⁰⁰ Begravningskapellet revs slutligen på 1980-talet.¹⁰¹

Sockenmagasinet

Norr om kyrkan på andra sidan vägen ligger Angereds gamla sockenmagasin. År 1791 tog kyrkoherden upp frågan om att sockenstuga och stall borde byggas då liknande byggnader saknades.¹⁰² Inget byggdes dock.

På 1700-talet stod det sockenmagasin som nu står vid Angereds kyrka i Rösared. När det inte längre behövdes där flyttades det till Angereds kyrka. Kring sekelskiftet 1900 installerades klassrum samt lärarbostad i magasinet och det användes som skola till 1960-talet. Sedan stod det oanvänt och fick förfalla fram till 1980-talet då Angereds församling tillsammans med sina invånare restaurerade magasinet.¹⁰³ Idag ägs det av kommunen, men nyttjas av Föreningen Gunnilse gamla småskola som bedriver föreningsverksamhet samt har ett litet museum där.¹⁰⁴

Sockenmagasinet hade tidigare även tillhörande kyrkstall. Dessa revs dock 1936 då de ansågs onödiga.¹⁰⁵

Vegetationshistoria

Om vegetationen på den gamla kyrkogården runt kyrkan finns ytterst få uppgifter. Med utgångspunkt från andra kyrkogårdar från samma tid kan den slutsatsen dras att kyrkogården har varit gräsbevuxen. I äldre sockenstämmoprotokoll framgår också att gräset på kyrkogården har slagit och tagits till vara.

I slutet av 1800-talet finns det uppgifter om ”omplanering och förskönande” av kyrkogården. Vad som i själva verket gjordes framgår dock ej.¹⁰⁶ Möjligen var det då som den idag glesa trädraden utmed norra muren planterades.

År 1957 gjordes ett förslag till restaurering av den gamla kyrkogården av trädgårdsarkitekt Sten Erik Nilsson. Där anges bland annat att kyrkogården tidigare har varit inramad av granar som redan då var avverkade. Vidare anges att lövträd skulle planteras utmed östra muren samt grupper av träd väster om kyrkogården. Slänten i öster skulle planteras med vintergröna växter. Mot västra muren föreslogs att resa de gamla gravstenar som då stod vid östra muren och att en bokhäck skulle planteras mellan stenarna och muren. Nilsson föreslog slutligen att överenskomma med de gravägare som hade gravrätter utmed kyrkans södra vägg om att flytta dessa. Idag är det

¹⁰⁰ Angereds församlings arkiv

¹⁰¹ Informant 1

¹⁰² En bok om Angered s. 267

¹⁰³ Göteborgs-Posten 3/12 1981

¹⁰⁴ Informant 2

¹⁰⁵ En bok om Angered s. 360

¹⁰⁶ En bok om Angered s. 366

svårt att avgöra vad som verkställdes av restaureringsplanerna, men vissa vintergröna växter växer på den östra slänten. I övrigt förefaller inte planen ha verkställts.¹⁰⁷

På den nya kyrkogården har förändringarna varit större. Den ursprungliga delen hade en almallé centralt placerad och en trädrad utmed den sydöstra kortsidan. Dessutom anges att granar var planterade utmed muren på vissa ställen. Vid utvidgningen togs dessa ner och nya granar planterades utmed de nordöstra och nordvästra sidorna. Nya askalléer planterades utmed de gångar som skilde de nya från de gamla fälten. På det nordöstra fältet planterades tvärgående rygghäckar. Kyrkogårdsstyrelsen månade om att undvika för mycket plantering vid utvidgningen. De nya fälten föreslogs ligga i gräsmatta som de äldre.¹⁰⁸

På 1980-talet avverkades den centrala almallén och rygghäckarna på fält 5. En ny allé planterades 1996 bestående av skogslind. Granhäcken som avskärmar kyrkogården i nordväst börjar bli dålig, men några färdiga planer för hur kyrkogårdsförvaltningen skall handskas med granhäcken finns ej.¹⁰⁹

Yrkesgrupper och välkända personer

På gravstenarnas inskriptioner kan man avläsa vilka personer som har blivit begravda på kyrkogården. Titlarna avspeglar väl den jordbruksbygd som Angered varit fram till för endast ett par decennier sedan. De vanligast förekommande titlarna på kyrkogården har med lantbruk att göra. Den i särklass vanligaste titeln är hemmansägare. Andra titlar med anknytning till lantbruk är arrendator, rättare, mjölnare och kvarnägare. Ytterligare yrkeskategorier som förekommer är handlanden, sjuksköterska, kommunalarbetare, nämndeman, kantor, banmästare m fl. Endast en kyrkoherde är begravd på kyrkogården eftersom dessa bodde i Bergum fram till 1960-talet då Angereds prästgård byggdes.

Många av de personer som ligger begravda på kyrkogården var släkt med varandra. Det har också framkommit att personer från ett och samma område inom socknen ligger begravda på en gemensam del av kyrkogården. Det gamla sättet att begrava efter gårdstillhörighet lever alltså i viss mån kvar på Angereds gamla kyrkogård.¹¹⁰

En rad personer av betydelse för trakten har fått sin viloplats på Angereds kyrkogårdar. Av dessa kan nämnas följande:

Hugo Andersson (1893-1973) var byggmästare och byggde bl a församlingshemmet vid Angereds kyrka samt Rösereds kapell. Han var också kyrkvärd i nästan 25 år. Graven finns på Angereds gamla kyrkogård, nr 7.¹¹¹

Ivar Andersson (1891-1956) var kommunalfullmäktiges vice ordförande 1947-1953 och mycket aktiv inom kommunen. Han var bl a med i byggnadskommittén för ålderdomshemmet vid Angereds kyrka som invigdes 1929. Ålderdomshemmet ersatte

¹⁰⁷ Angereds församlings arkiv

¹⁰⁸ Angereds församlings arkiv

¹⁰⁹ Informant 1

¹¹⁰ Informant 2

¹¹¹ Informant 2

fattiggården Rågård vars försäljning finansierade bygget. Graven finns på gamla kyrkogården nr 5-6.¹¹²

K A Björklund (1837-1887) innehade den förenade klockare- och skollärbefattningen 1866- 1887. Graven finns på den gamla kyrkogården, nr 162.¹¹³

Oskar Bäckman (1890-1964) innehade tjänsten som kyrkvaktmästare 1926-1955. Han lär ha varit en mycket lärd man som bl a skrev egna dikter. Graven finns på gamla kyrkogården, nr 242.¹¹⁴

Anders Danielsson (1784-1839) var riksdagsman och på hans gravvård står att läsa ”Ledamot av bondeståndet vid 8 riksmöten 1809-1833”. Han var en av Angereds mest inflytelserika personer. Bondeståndet lär han ha styrt ”så gott som enväldigt”. Han var bl a en stor förespråkare för ökad folkundervisning. Graven finns på gamla kyrkogården, nr 147.¹¹⁵

Gustaf Gustafsson (1893-1970) var nämndeman och ledamot i Angereds kommunalfullmäktige samt i kommunens sista socialnämnd. Graven finns på gamla kyrkogården, nr 330-1.¹¹⁶

Harry Gustafsson (1904-1979) från Agnesberg var kommunalnämndens ordförande under perioden 1937-47 och 1962-1966. Han var också en av dem som satt med i den s k införlivningskommittén på 1960-talet som arbetade med Angereds kommuns införlivande i Göteborgs kommun. Graven återfinns på gamla kyrkogården, nr 30.¹¹⁷

Lars Jonsson Häger (-före 1701) var entreprenör och delaktig i befästningsarbetena i Göteborg på 1600-talet. Gravvården sitter uppsatt inne i kyrkan på norra muren under läktaren. Den har tidigare legat i kyrkans golv.¹¹⁸

Edvard Häggman (1849-1930) var en av de sista båtsmännen. Ämbetet upphörde 1905. Han innehade det båtsmansnamnet Häggman som följde med tjänsten. Graven finns på den gamla kyrkogården, nr 17.¹¹⁹

Evald Inghammar (1906-1968) var den förste prästen som bodde i Angereds prästgård. Han var kyrkoherde i Angered från 1948 till sin död. Graven är den enda som ligger utmed den norra muren på gamla kyrkogården, nr 355.¹²⁰

Axel H Johansson (1894-1967) drev åkeri och den grusgrop som angränsade till nya kyrkogården. Han var ledamot av kommunalfullmäktige 1939-1966 varav 1954-1961 som vice ordförande. Dessutom var A H Johansson ledamot av fattigvårdsstyrelsen som

¹¹² En bok om Angereds s. 410, 427 samt Informant 2

¹¹³ En bok om Angered s. 282, 369 samt Informant 2

¹¹⁴ En bok om Angered s. 370 samt Informant 2

¹¹⁵ Så var det då s. 24 samt Informant 2

¹¹⁶ En bok om Angered s. 412, 428 samt Informant 2

¹¹⁷ En bok om Angered s. 447 f

¹¹⁸ Almquist s. 510 ff samt Informant 7

¹¹⁹ Informant 2

¹²⁰ En bok om Angered s. 247 samt Informant 2

senare blev socialnämnden samt ordförande i Angereds Missionsförsamling 1923-1961. Graven finns på den gamla kyrkogården, nr 75.¹²¹

Erik Johansson (1884-) var handlare med affär i närheten av kyrkan. När Angereds Missionsförening startades 1912 satt Johansson med i den första styrelsen. Graven finns på gamla kyrkogården, nr 157.¹²²

Karl Albin Johansson (1877-1935) var hemmansägare i Bläsebo. Han lär ha varit initiativtagare till sakristians byggande. Dottern Margit Johansson (1906-1984) som är begravd i samma grav, har skänkt en mässkrud till kyrkan. Familjegraven återfinns på gamla kyrkogården, nr 306-7.¹²³

Karl Johansson (1864-1938) innehade Espered och var nämndeman. Johansson donerade vid sin död det s k nämndemansgårdet och en summa pengar till kyrkorådet att använda till "frivilligt kyrkligt arbete inom Angereds församling". Graven finns på gamla kyrkogården, nr 71.¹²⁴

Pehr Lillie (-1659) var ståthållare på Älvsborgs slott. Släkten kom från Aspenäs. En av förfäderna var Birger Andersson som var häradshövding i Vättle härad i början av 1500-talet.¹²⁵ Pehr Lillie deltog i slaget vid Lützen. Gravhällen ligger på gamla kyrkogården utmed kyrkans sydsida. Hällen har ursprungligen legat i ett kapell i anslutning till kyrkans kor.¹²⁶

Carl Oskar Mellström (1861-1930) var kantor och folkskollärare från 1889 till 1928. Han satt med i Angereds första kommunalfullmäktige och var ordförande under åren 1919-1929. Stenen som restes av församlingen återfinns på gamla kyrkogården, nr 120.¹²⁷

Gustav Mellström (1891-1964) var också folkskollärare. Han var medlem i Angereds första kommunfullmäktige och satt med i Angereds första folkskolestyrelse som bildades 1932. Mellström blev 1940 utsedd till Angereds förste överlärare. Han gick i pension 1954. Gravvården återfinns på gamla kyrkogården, nr 13.¹²⁸

Birger Rytters var kantor 1930-1949 samt folkskollärare. Han var också ledare för Angereds kyrkokör som bildades 1932. Gravvården återfinns på gamla kyrkogården, nr 261.¹²⁹

¹²¹ Informant 2

¹²² En bok om Angered s. 378 samt Informant 2

¹²³ Informant 2

¹²⁴ Informant 2

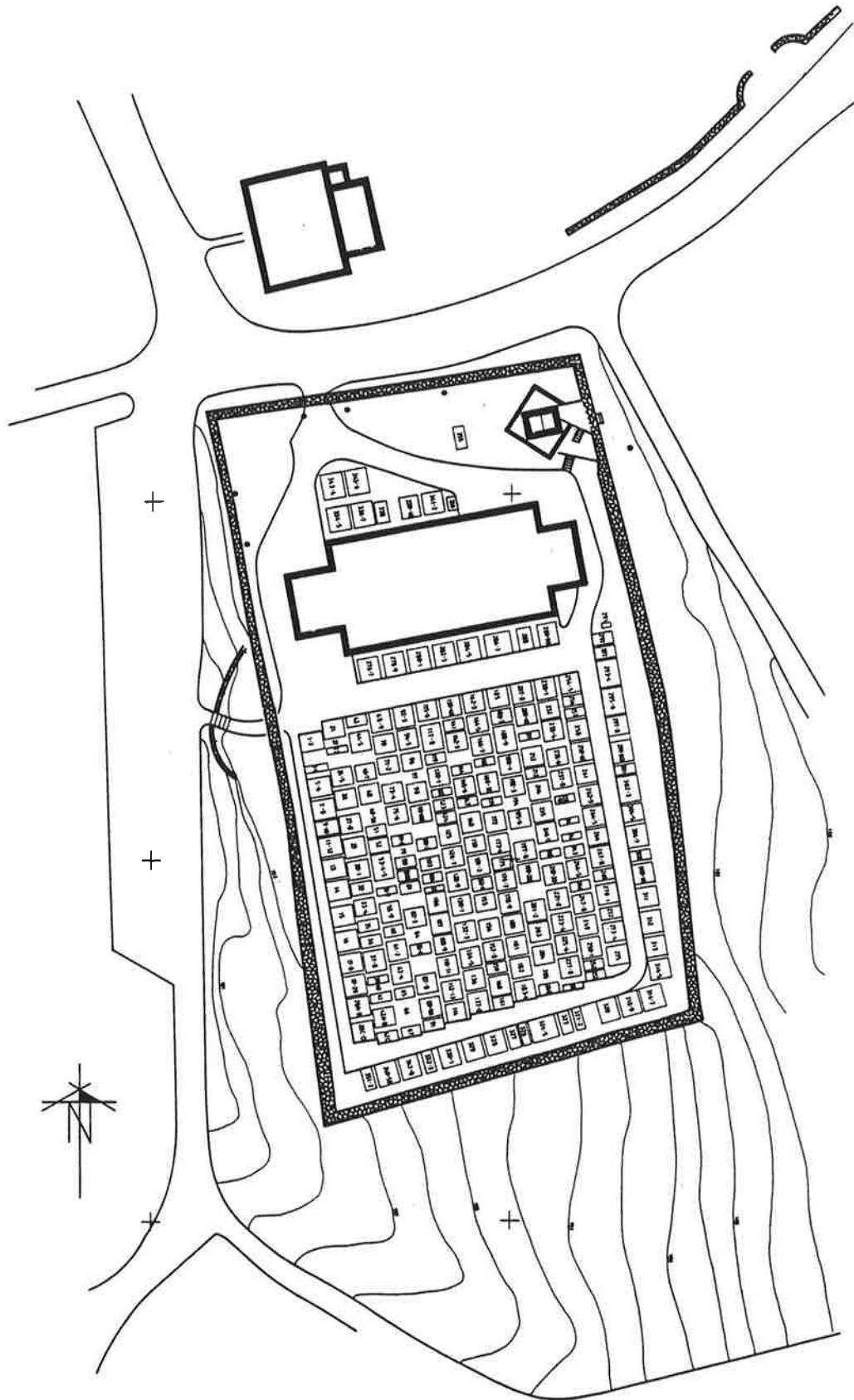
¹²⁵ Så var det då s. 33

¹²⁶ Wildte s. 4

¹²⁷ En bok om Angered s. 409 ff samt Informant 2

¹²⁸ En bok om Angered s. 409, 430 ff

¹²⁹ En bok om Angered s. 369, 376

Plan över Angereds gamla kyrkogård upprättad av Berggren & Skalle Arkitektkontor AB 1996.
(Kvibergs distrikt)

Beskrivning - Angereds kyrkogårdar

Angereds gamla och nya kyrkogårdar ingår idag i Kvibergs distrikt inom Göteborgs kyrkogårdsförvaltning. Den gamla kyrkogården är 0,7 hektar till ytan och den nya 1,0 hektar.¹²⁸ De är belägna ca 2 mil nordost om Göteborg.

Kyrkogårdarna ligger söder om riksväg 190 från Hjällbo centrum mot Gråbo, även kallad Gråbovägen. Det som idag är Angereds centrum ligger ca 3 km nordväst om den gamla kyrkbyn. Angereds kyrka med dess båda kyrkogårdar ligger på vad man fortfarande kan kalla landsbygden, men centrala Angereds moderna bostadskolosser skymtas från den gamla kyrkogården.

Angereds gamla kyrkogård

Angereds kyrka, omgiven av den gamla kyrkogården ligger i en västsluttning i Lärjedalen. I väst och norr sträcker sig fält och dungar ner mot riksväg 190. Utmed kyrkogårdens västra långsida löper Badviksvägen uppför kullen. Den södra sidan är mer bevuxen av lövträd och mellan träden skymtar ett bostadshus. Öster om kyrkogården i sluttningen ovanför ligger ett större bostadshus som byggdes som ålderdomshem. Dess uppfart sträcker sig utmed den östra kyrkogårdsmuren. Sluttningen är bevuxen med barr och lövträd. Mittemot kyrkogårdens nordöstra hörn ligger Angereds nya kyrkogård.

Omgärdning och entréer

Kyrkogården omgärdas av en, ca 1 meter bred, kallmurad stenmur. Murens höjd varierar vid olika platser på kyrkogården. Eftersom kyrkogården ligger i en sluttning är västra murens insida förhållandevis låg i jämförelse med dess utsida. Samma förhållanden gäller runt hela kyrkogården. På murens ovansida växer mossor och diverse stenpartiväxter. Ett parti av muren som börjar norr om stigporten på den västra längan, löper utmed hela norra sidan och avslutas vid kyrkans östra gavel förefaller vara omlagd av huggen sten. I övrigt består muren av natursten.

I murens västra länga strax söder om kyrkan ligger en av de två stigportarna. Öppningen är välvd och hela stigporten är spritputsad och vitkalkad. Vindskivorna är gråmålade och det branta takfallet är klätt med tegel. I porten sitter en enkel, svartmålad grind av smidesjärn. Upp till stigporten leder en trappa från parkeringsplatsen väster om kyrkogården. Den andra stigporten återfinns i murens norra sträckning. Den är utformad på samma sätt, men är något bredare. I öppningen sitter en liknade grind som i förra fallet. Den är dock dubbel istället för enkel.

Öster om klockstapeln, vars grund ansluter till muren leder en trappa utanför kyrkogården, upp på murkrönet och sedan ner söder om klockstapel. Murens höjd är här närmare 2 meter från kyrkogårdens marknivå.

¹²⁸ Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län

Angereds gamla kyrkogård sedd från nya kyrkogården. (GSM 15-97,8)

Angereds gamla kyrkogårds södra fält sett från nordost. (GSM 15-97, 12)

Kyrkogårdens planform och kvarterens karaktär

Eftersom kyrkogården härstammar från medeltiden kan man tänka sig att kyrkogårdens form successivt har växt fram runt kyrkan. Omgärdningsmuren som löper söder om kyrkan förefaller vara äldre än den norra delen. Av äldre kartor kan man utläsa att kyrkogården har haft nuvarande form åtminstone på 1800-talet.

Kyrkogården är rektangulär med långsidor i öst och väst. Kyrkan ligger på den norra halvan av kyrkogården och det huvudsakliga gravfältet ligger på den södra. Den norra halvan med kyrka och klockstapel har karaktären av kyrkbacke. En samlingsplats snarare än begravningsplats. Den södra halvan är dock en välutnyttjad, tät begravningsplats.

Från stigportarna leder en bred grusgång runt kyrkan. Grusgången fortsätter, något smalare, utmed den gravrad som ligger invid muren i öst och syd. I väst löper den direkt utmed muren och ansluter till den bredare vid den västra stigporten. Inga gångar återfinns inom gravkvarteret då dess täthet inte möjliggör ett sådant arrangemang.

Merparten av gravanordningarna återfinns på det rektangulära fält som bildas söder om kyrkan samt utmed muren i öst och syd. Ett mindre antal gravar återfinns utmed kyrkans södra och norra långsidor. Alla gravanordningar på det södra fältet är vända mot öster utom den gravrad som sträcker sig längst väster ut. Den vänder sig in mot grusgången. Detsamma gäller de gravar som ligger utmed kyrkan och omgärdningsmuren. De väder sig alla mot kyrkogården. De gravanordningar som återfinns norr om kyrkan vänder sig mot grusgången.

Endast ett fåtal gravanordningar äldre än 1900 är bevarade. De flesta är flyttade från sina ursprungliga platser till norra muren, men vissa står kvar på gravfältet. Merparten av gravanordningarna befinner sig i åldersklassen 1900-1950, men även yngre anordningar förekommer. Gravsättning sker fortfarande på den gamla kyrkogården, dock vanligen i redan befintliga famljegravar.

Kyrkan - Exteriör

Kyrkan består av vapenhus i väst, långhus och slutligen sakristia i öst samt saknar torn. Hela kyrkan är spritputsad och vitkalkad ner över sockeln. De flesta trädetaljer är gråmålade förutom dörrarna som är allmogebå. Hängrännor, stuprör och fönsterbrädor är utförda av koppar. Vapenhusets och sakristians gavlar liksom långhusets båda gavlar är brädfodrade med locklistpanel. Taken är klädda med enkupigt tegel. Taknocken kröns i öst av en sol och i väst av en vindflöjel föreställande en tretungad vimpel med året 1798. Överst på flöjeln sitter ett kors.

Vapenhusets rakt avslutade dubbeldörrar leder in i kyrkan. Ett enlufts-fönster sitter placerat på var långsida.

Över vapenhusets taknock, på långhusets gaveln sitter ett enlufts-fönster. Långhusets båda långsidor har tre höga fönster som är rundbågigt avslutade uppåt. På långhusets norra sida finns en koringång placerad mellan det östra och det mellersta fönstret. Den är rakt avslutad och dörren av trä. Ovanför porten, på väggen bildar svartmålade

järnkramlor årtalet 1791. Längst i väst på norra långsidan återfinns en utkragad portal. Den är spetsbågeformad med trappstegsgavel och omfattar en välvd nisch. Troligen är detta en äldre ingång till kyrkan. Hela norra sidan är putsad med en slätare puts än resten av kyrkan. Inmurad i den södra muren ovanför Lillies gravvård sitter en stenrelief föreställande två vapensköldar med texten "PERR LILLYE MARIE AMIE VON LEPEL ANNO 1650". Ättens adelsvapen var ursprungligen en vit lilja på röd botten. Över sakristians taknock sitter en lucka på långhusets östra gavel.

Sakristian avviker något från resten av kyrkan. Den är placerad mot långhusets östra vägg. Spritputsen på sakristian har grövre dimension än den på resten av kyrkan och de enkupiga takpannorna är planare än kyrkans övriga. På det norra takfallet sitter en plåtskorsten. I brädfodningen på den östra gaveln sitter en liten lucka. Längre ner i muren sitter sakristians båda fönster med fönsterbrädor av plåt. Ingången återfinns på den norra sidan och består av en enkel dörr.

Interiör

Vapenhusets golv är belagt med grå kalkstensplattor. Väggarna är vitkalkade och det välvda träinnertaket är ljusgrönt. De djupa brädfodrade fönsternischerna släpper endast in lite ljus. En välvd portal innefattar de rakt avslutade dubbeldörrar som leder in till långhuset.

Läktaren i väster sträcker sig ca tre meter in i kyrkorummet. Den vilar på fyra grönmarmorade pelare. Läktarbröstet är också marmorerat i samma färgnyanser och pryds av porträtt i helfigur föreställande Kristus och lärjungarna. Orgeln på läktaren går i samma färg med förgyllda fält. Bakom orgeln på den västra väggen leder en dörr ut på murkrönet.

Trappan upp till läktaren är placerad i söder, till höger om ingången från vapenhuset. Utrymmet under trappan används till förråd. Till vänster om ingången, i norr, återfinns ytterligare förråd samt toalett. Långhusets bänkinredning är målad i engelsk rött på insidan samt marmorerad i ljusgrönt på utsidorna. Spegelarna på de numrerade dörrarna är dekorerade med målade buketter föreställande rosor och tulpaner. Det avslutade trägolvet pryds av allmogeblå mattor. Trätaket är välvt och vilar på en kraftig, profilerad trälist även den målad i allmogeblått. Från listen utgår tre tvärgående takbjälkar. Hela taket är ljusgrönt med små moln. Långhusets väggar är vitkalkade med djupa fönsternischer.

Framme vid koret höjer sig golvnivån två trappsteg. Där återfinns predikstol i söder och en äldre dopfont i norr. Genom den norra väggen leder en dörr ut ur kyrkan. Utmed korets östra vägg står i var hörn en vinkelbyggd bänk. Bakom den fristående altaruppsatsen leder en trappa upp till sakristian. Genombrottet i korets östra mur är rakt avslutat och stigande i fas med trappan. Sakristian har träinredning och trägolv som går i grått och allmogeblått. I norr leder en mindre tambur ut ur kyrkan. Tamburen är kaklad i ljusblått med turkos klinkerplattor på golvet. I anslutning till tamburen finns också toalett.

Klockstapeln

I kyrkogårdens nordöstra hörn står klockstapeln. Den är i sockeln delvis sammanbyggd med muren genom en utlöpare. I två avsatser leder en trappa ner från utlöparen till kyrkogården mellan muren och klockstapeln. Från trappavsatsen leder en dörr in i stapeln.

Den spritputsade grunden är grå. Den förefaller bestå av cement att döma av tröskeln vid ingången. Stapelns väggar utgörs av rödfärgad locklistpanel. Taket över klockorna är täckt av enkupigt tegel, men avtäckningen under klockorna är liksom hängrännor, stuprör och droplist utförda av koppar.

Vegetation

Kyrkogårdens vegetationen är begränsad och sporadisk. Träd och buskar är få och gamla. På flera gravanordningar har sockertoppsgranarna fått växa sig allt för stora.

Gravanordningarnas täthet gör att gräsyterna söder om kyrkan är begränsade. Öar med gräs återfinns dock där gravanordningens ytan består av gräs. Utmed den norra, östra och södra muren växer gräsfält. Norr om kyrkan är gräsyterna större, men i övrigt består kyrkogårdens yta främst av grus.

Utmed murens östra sträckning växer fem tallar och ett körsbärsträd. I det sydöstra hörnet står en alm tillsammans med ett busksnår. Norr om kyrkan växer fem almar och bland de äldre gravstenarna utmed muren växer diverse små buskar. I öster växer ormbunkar och vintergröna buskar utmed muren.

Angereds nya kyrkogård

Där den nya kyrkogårdens sydliga hörn tar vid utmed Lexbydalsvägen slutar den gamla kyrkogårdens nordliga hörn på andra sidan vägen. Angereds nya kyrkogård omges av trädungar med löv- och barrträd blandat. Parallellt med kyrkogårdens sydöstra långsida löper Lexbydalsvägen utmed vilken det ligger ett fåtal boningshus. Hela kyrkogården ligger högt placerad i förhållande till den närmaste omgivning. Utanför kyrkogårdens nordliga gränser sluttar kullen brant ner mot det omgivande landskapet. Det beror på att kyrkogården ligger på en tidigare exploaterad grusås. Slänterna runt kyrkogården är gamla schaktslänter.¹²⁹

Omgärdning och entréer

Utmed hela kyrkogårdens sydostliga gräns löper en kvadermurad stenmur. Kvaderstenarna är olika stora och har passats ihop till vad som förefaller vara en kallmur. Den är ca 1 m hög och kröns av en 5 cm tjock cementyta. På cementen växer gräs och mossor. Muren är ca 60 cm bred. Mitt på murens sträckning samt i dess sydvästliga del viker muren in i en 9 m vid halvcirkel. I bågarnas mitt ligger

¹²⁹ ATA

(Kvibergs distrikt)

Angereds nya kyrkogård sedd från sydväst. (GSM 12-97,6)

kyrkogårdens ingångar med solida grindstolpar av granit i murens bredd och ca 1,60 m höga. Då den centralt placerade grinden är tillkommen tidigare än den andra skiljer sig dess utseende något. Den sydvästra ingången har grovhuggna rakt avslutade grindstolpar med grindar av obehandlat stål i enkel utformning. De äldre grindstolparna har rundad avslutning uppåt och fasade vertikala hörn. Grindens sirliga smidesjärn är målat med grå färg.

I nordväst och nordost omgärdas kyrkogården av granhäckar som effektivt avskärmar kyrkogården från vind och buller från landsvägen. I nordväst är granhäcken planterad i dubbla rader och inbjuder därför inte till promenader mot branten ner mot landsvägen.

I sydväst avgränsas kyrkogården av en träddunge som består av blandade löv- och barrträd.

Kyrkogårdens planform och kvarterens karaktär

Kyrkogårdens form bygger på en symmetrisk, rektangulär plan med kortsidorna i sydost och nordväst men har genom utbyggnad ändrat riktning och har idag kortsidor i sydväst och nordost. Kyrkogården är tydligt avdelad genom de sex grusgångar som löper från sydost till nordväst och på så sätt bildas de olika fälten. Mittgången löper från kyrkogårdens huvudingång upp mot den nordvästra långsidan där den vidgar sig till en rondell omgiven av planteringar. Även i kyrkogårdens längdriktning leder två grusgångar utmed fälten.

Den äldsta delen av kyrkogården består av fält 1 och 2 som flankerar mittgången och de gräsremsor som tidigare var planterade med en allé samt rondellen i nordväst. Det är på fält 1 som man återfinner de äldsta gravanordningarna från 1910-20. De flesta på båda fälten är dock från 1940-50.

Utmed Lexbydalsvägen ligger fält 3 och 4 som har fått sin triangelform genom att vara placerade på den överblivna jordremsan mellan de äldre fälten och vägen. På dessa fält återfinns gravanordningar från 1970-80. De fält som flankerar den äldre delen har olika utseende. Fält 5 är tätt utnyttjat med gravanordningar från 1975-95 och fält 6 har överhuvudtaget inte utnyttjats ännu. Utanför fält 6 återfinns fält 7 som visar upp gravanordningar från sent 1980-tal till 1995.

På grund av sin låga ålder präglas kyrkogården av relativt unga gravanordningar. De flesta härstammar från perioden 1950 - 1990, men även gravanordningar från 1910 - 1950 förekommer. Gravanordningarna från den här tiden är alla låga och enhetligt utformade. Kyrkogårdens samlade uttryck blir därför dämpat och homogent.

Personalbyggnaden

I den nya kyrkogårdens sydvästra hörn ligger personalbyggnaden. Det är en enplansbyggnad med stående ljusblå träpanel och svart plåttak. Runt takfoten löper en utkragad list av liggande träpanel. Byggnaden vänder sig in mot kyrkogården.

På byggnadens framsida återfinns dörren in till personalutrymmena flankerad av två fönster. Den norra kortsidan täcks helt av en tvådelad garagedörr. Byggnadens västra sida domineras av en utbyggnad som löper utmed nästan hela byggnaden. Den är något lägre än själva byggnaden, men uppförd av samma material. På dess norra sida sitter en tvådelad garagedörr. I övrigt saknar utbyggnaden fönster och dörrar.

Kyrkogårdens materialgård är placerad i det nordöstra hörnet. Där pågår uppbyggandet av ytterligare en byggnad, men av den fanns vid inventeringstillfället endast en gjuten cementgrund.

Vegetation

Kyrkogården inramas i nordväst och nordost av en tät granhäck som fungerar som ett effektivt vindskydd. Två askalléer löper utmed den äldre delens långsidor och två välvuxna almar står placerade vid rondellen. En ny allé bestående av skogslind är planterad utmed mittgången. Dessutom förekommer i liten utsträckning andra träd utspridda på kyrkogården. De är exempelvis björk, körsbär, prydnadsäpple och hästkastanj.

Fältens yta består av gräs och inom fälten är vegetationen sparsam. Häckar förekommer bara i fält 3 och 7 samt vid rondellen. Merparten av vegetationen inom fälten är koncentrerad till gravanordningarna. Där förekommer olika typer av barrträd samt buxbom och rododendron.

Granhäcken skapar tillsammans med övrig omgärdning ett avgränsat rum som genom den begränsade inre växtligheten är öppet och ljust. De flesta träden är små och tunna och skärmar därför inte av kyrkogårdens olika fält så tydligt från varandra.

Gravvårdstyper

Det urval av gravvårdar som man finner på Angereds kyrkogårdar får sägas vara typiskt för äldre landsortskyrkogårdar. Fram till 1900-talet har den ursprungliga kyrkogården närmast kyrkan används och återanvänds för gravsättning med påföljden att antalet riktigt gamla gravvårdar är få. Av de få som är äldre än 1900 finns de flesta bevarade utmed norra muren på gamla kyrkogården där de är uppställda som "gravstensmuseum". I början av 1900-talet anlades den nya kyrkogården och trycket på mark minskade varför gravvårdstyper från 1900 fram till idag är rikligt representerade. Alla gravanordningar äldre än 1910 återfinns på den gamla kyrkogården. På den gamla kyrkogården har nästan alla gravanordningar stenram och på den nya förekommer det nästan inte alls.

Den äldsta gravanordningen på kyrkogården är Pehr Lillies tumba i kalksten från 1600-talet. Täckhällen är rikt ornamenterad och avbildar Pehr Lillie med hustru och barn. I anslutning till tumban sitter i kyrkans yttermur en minnestavla som avbildar Lillies och dennes hustrus vapen.

Utmed den norra muren på gamla kyrkogården återfinns ett antal gravvårdar som har flyttats från sina ursprungliga platser. Tre av stenarna har mycket ålderdomligt utseende

och en av dessa bär året 1761. De kröns av inskriptionen IHS samt har en djupare skåra som följer stenens konturer och på så sätt ramar in inskriptionen.¹³⁰ Stenarna från 1810-1850 har en tidstypisk utformning genom att vara utförda av kalksten med rundad eller spetsig avslutning. De saknar vanligtvis utsmyckning, men en av dessa har en femuddig stjärna ovanför inskriptionen. Några mindre, tunna marmorstenar från 1800-talets mitt återfinns också. Parallellt med dessa tidiga gravanordningar i sten har det sannolikt funnits enklare vårdar av trä. Inga av dessa har dock bevarats.

Under 1800-talet andra hälft blir gjutjärn ett mycket populärt material och på Angereds gamla kyrkogård finns flera exempel på hur dessa gravvårdar kunde se ut. Utmed norra muren står två gravanordningar utformade som ekkvistar bärande en inskriptionsplatta från 1850-talet och tre enklare kors från 1880-talet. På det södra fältet på gamla kyrkogården återfinns två staket och ett kors. På den nya kyrkogården finns ett yngre järnstaket bevarat.

Gravanordningarna från 1800-talets slut följer typiska former. Både låga och höga stående vårdar i mörk granit med grovhuggna sidor och slät, blankpolerad framsida förekommer. Vanligast för perioden är dock de obeliskformade gravvårdarna som förekommer en bit in på 1900-talet. De är utförda i blankpolerad, mörk granit med förgylld inskription.

Buxbomshäckar runt gravplatserna var länge en vanlig förekomst på gamla kyrkogården. Dessa är idag borttagna, men på den nya kyrkogården finns fortfarande ett exempel där gravplatsen omges av en buxbomhäck. Att plantera sedum på gravkullen förekom också tidigare, men idag finns knappt några kullar kvar. En gravplats som täcks av sedum finns dock på gamla kyrkogården.

Det tidiga 1900-talets gravvårdar är många på Angereds kyrkogårdar. Ett stort antal goda exempel på stående gravstenarna med renare former, enklare typsnitt och lägre höjdmått förekommer. Två olika typer kan urskiljas. Den tidigaste typen är låg och bred. De har ofta en slät eller grovhuggen stående sten i enhet med stenramen. Vanliga dekorationer är stenkulor, urnor för blommor, formgivna, ofta avfasade eller rundade stenramar. Materialet är granit i grå och gråroda nyanser. Den andra typen representeras av ett striktare formspråk med starkt klassicerande prägel. De stående gravvårdarna är ofta rektangulära och utformade med pelare och tempelöverstycken. Viss stenhuggarkonst förekommer i form av bladrankor, facklor, urnor och andra klassicerande symboler. Båda typerna förekommer rikligt på den gamla kyrkogården och främst på fält 2 på den nya.

Efterkrigstiden karaktäriseras av låga breda gravvårdar, vanligtvis i granit och med enkla relativt smäckra stenramar av samma material. Större delen av de gravstenar som uppfördes under efterkrigstiden har ett likriktad utseende. På både den gamla och den nya kyrkogården är antalet stenar från 1940-50-talen vanliga. På den nya är det särskilt påtagligt på fält 1. Dessa gravanordningar är de sista på nya kyrkogården som har stenram.

¹³⁰ IHS är de första grekiska bokstäverna i Jesus. De kan också stå för 'Iesus Hominum Salvator' (Jesus Människornas Frälsare) eller 'In Hoc Signo' (i detta tecken (skall du segra)) enligt Inskrifter och symboler på våra gravvårdar.

Gravvårdarna från perioden 1955-60 liknar gravvårdarna från den föregående tidsperioden på många sätt, men 1960-70-talsstenarna har en mer förenklad form och typografi. Formspråket är stelare, formerna rakare och ytorna slätare. Gravvårdarna är i de allra flesta fall utförda av granit i alla färger, polerade eller ej och eventuellt med något mindre mönster som utsmyckning. Dessa återfinns på fält 1, 3 och 5. Under 1970-talet anlades även urnfält i samband med nya kyrkogårdens utvidgning. Idag är fält 3, 4 och 7 urnfält.

De gravvårdar som representerar 1980- till 1990-tal visar en tendens till personligare utformning av gravvården än tidigare efterkrigsdecennier. Formerna är inte fullt så strikta, utan är inte sällan t ex asymmetriska. Ett rikare och personligare formspråk har blivit allt vanligare. Granit är allt jämt det dominerande materialet. De yngsta gravanordningarna återfinns på fält 4 och 7. Gravsättning förekommer även på den gamla kyrkogården, men då oftast i redan befintliga familjegravar.

Sammanfattande karakteristik

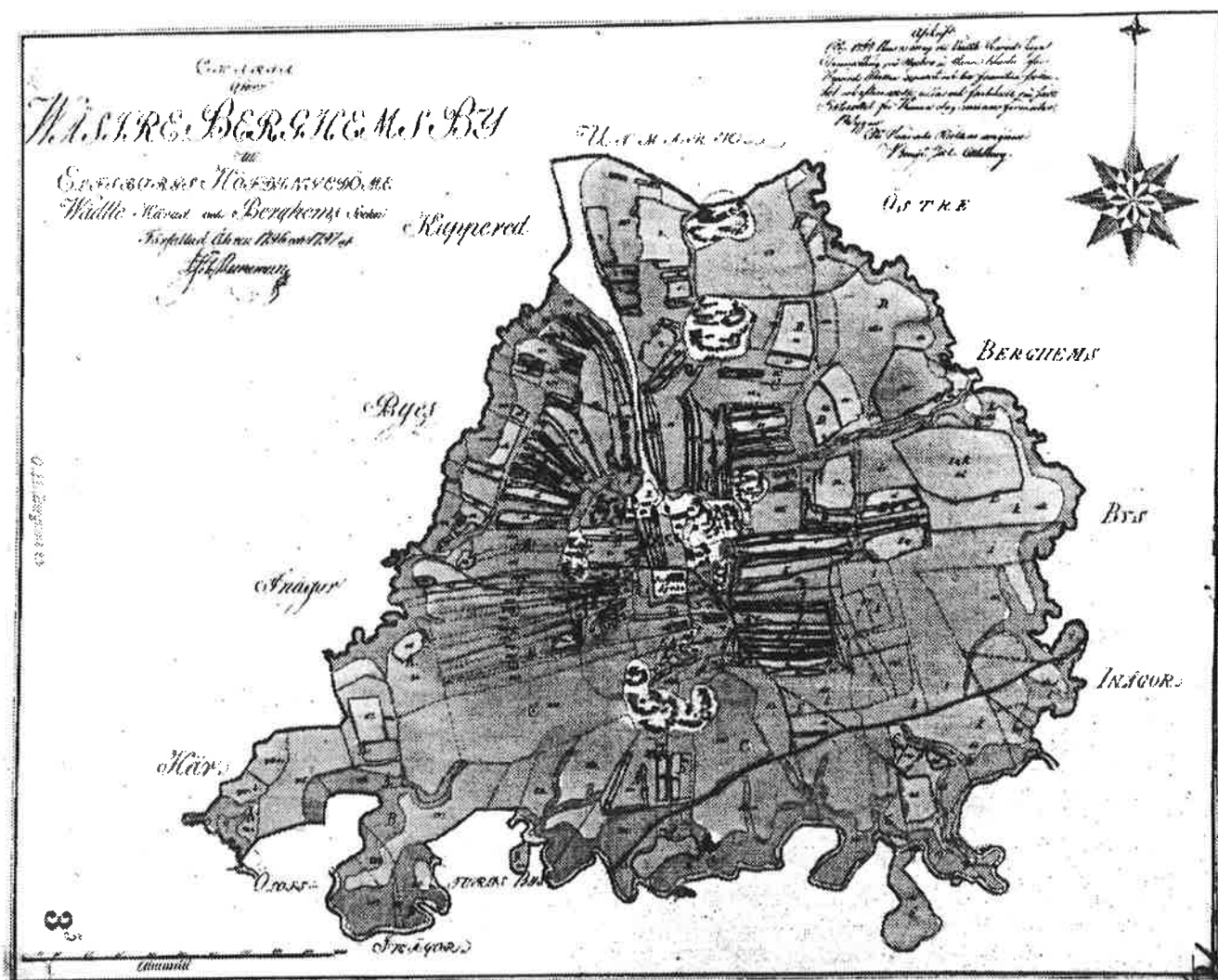
Den gamla kyrkogården som omger Angereds kyrka kan anses vara en typiskt landsortskyrkogård med medeltida ursprung. Kyrkogårdens kraftiga stenmur, dess stigportar och klocktornet förstärker den prägeln. Även kyrkogårdens placering söder om kyrkan och gravanordningarnas orientering mot öst måste sägas vara karaktäristiskt för den typen av kyrkogård.

På kyrkogården är gravanordningarna placerade mycket tätt vilket visar på ett effektivt utnyttjande av gravplatsen. Nästan uteslutande förekommer stenramar i anslutning till gravvården. Gravanordningarna spänner över en 300-årig tidsrymd från Lillies tumba från 1650-talet till dagens enkla granitvårdar. Det finns dock få representanter från 1600-1800-talen, vilket med största sannolikhet kan härledas till den begränsade begravningsplatsen. Förutom Lillies tumba återfinns de äldsta gravanordningarna utmed kyrkogården norra mur där de ställts upp efter att ha flyttats från sina ursprungliga platser.

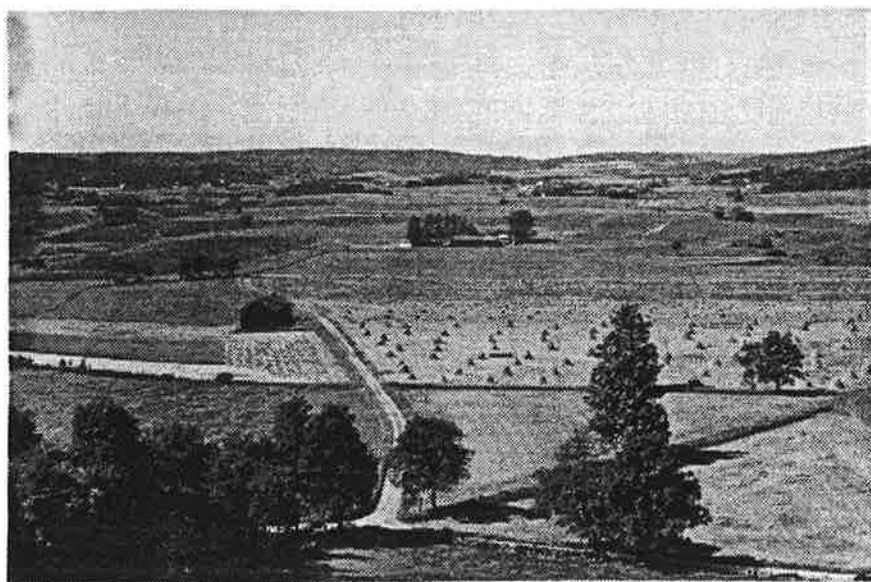
Den nya kyrkogården är en produkt av en helt annan tid än den gamla och är därför utformad annorlunda. Kyrkogårdens planform domineras av fältens strikta rektanglar placerade jämsides med varandra. Alléerna som delar fälten från varandra och markerar kyrkogården mitt är därför viktiga för kyrkogårdens karakteristik. Även den täta granhäcken som inramar kyrkogårdens nordvästra och nordöstra sidor är betydelsefull för rumsuppfattningen av kyrkogården.

Fälten är gräsbevuxna och stenramar kring gravanordningarna är ovanliga, vilket ger kyrkogården en öppen karaktär. Gravanordningarna är nästan uteslutande låga och homogeniteten är stor. Det är tydligt av gravanordningarnas rätta rader att utformningen av kyrkogården har varit noggrant planlagd.

Tillsammans utgör Angereds båda kyrkogårdar en mycket varierad miljö med många fina exempel på kyrkogårdsideal och gravvårdskonst genom tiden. Eftersom båda kyrkogårdarna fortfarande används och utgör viktiga miljöer i bygden är det av stor vikt att dessa värden tillvaratas.

Karta över Västra Bergums by upprättad åren 1796 och 1797. Kyrkan och kyrkogården är placerade mitt i byn. (GSM)

Utsikt från Snipeberget år 1968. Vy mot sydost. (GSM D.28.197)

Historik - Bergums kyrkogård

Bergums by

Bergumsböndernas gårdar tillhörde under 1500- och 1600-talen Älvsborgs fästning. Av handelsekonomiska skäl var fästningen intressant för såväl Sverige, Norge och Danmark på grund av sitt attraktiva läge vid Göta älvs mynning. Herraväldet över försvarsanläggningen kom att vandra mellan dessa länder under flera århundraden. Dessa regimskiften kom att drabba bergumsbönderna hårt. Under Nordiska sjuårskriget på 1560-talet och år 1676 belägrades Bergums byar av danskar som använde kyrkan till stall och magasin.¹³¹ Under dessa belägringar plundrades och brändes gårdar i byarna och förödelsen blev så stor att ingen i hela socknen kunde betala skatt på flera år.¹³²

Bergumstrakten fick med all sannolikhet den ännu idag levande bondebygdskaraktären redan under tidig medeltid. Dalstråken utgjorde de bördigaste jordarna och det var i dessa områden gårdarna började flytta samman i byar. Östra och Västra Bergums byar utgjorde tillsammans den största koncentrerade bebyggelsen inom socknen under denna period.¹³³ Byarna splittrades dock vid laga skifte som ägde rum mellan 1837 och 1864.¹³⁴ Under perioden utflyttades tio gårdar av sexton från Västra Bergums by, samt åtta av tolv från Östra Bergums by. Flertalet av gårdarna i Västra Bergum koncentrerades dock som tidigare kring Snipeberget och förändringen blev därför inte lika förödande för den gamla bymiljön som för Östra Bergums by, där gårdarna spreds vidare omkring.

Gårdarna i Västra Bergums by var av den västsvenska oregelbundna typen, innehållande en manbyggnad och en ladugårdslänga. I regel var byggnaderna helt omålade fram till tidigt 1800-tal, då rödfärgningen blev allmän. Inte förrän kring senaste sekelskiftet började man måla boningshusen med ljus oljefärg. I gårdsbebyggelsen ingick ofta ett bränneri byggt av sten samt en jordkällare. Mindre trädgårdar med fruktträd och bärbuskar hörde så gott som till de flesta gårdarna.¹³⁵

Det mest påtagliga beviset för att Bergum är en gammal bygd är den medeltida kyrkan i Västra Bergums by. Redan på 1100-talet var bygden kristnad och sockenorganisationen genomförd. Valet av kyrkans placering gjordes med tanke på att så många som möjligt i socknen lätt skulle kunna ta sig till gudstjänsterna. För att den skulle synas och höras bra byggdes den på en höjd. Socken fick sitt namn efter den by där kyrkan var placerad, d v s Bergums socken.¹³⁶

Namnet Bergum är ålderdomligt och betyder 'bygd vid berg', och kan anses vara väl valt med tanke på de båda ursprungliga byarnas placering på sluttningar av varsin

¹³¹ Edgren s. 88

¹³² Andersson s. 10

¹³³ Ibid s. 7

¹³⁴ Ibid s. 25

¹³⁵ Ibid s. 25

¹³⁶ Ibid s. 7

bergskulle. Namnet har haft olika stavningar genom tiderna, bl a Bergem, Biergheem, Berghem, Bergjum, Bärgium.¹³⁷ Olika sätt att stava namnet förekommer även på gravvårdarna inom Bergums kyrkogård.

Människorna i Bergum försörjde sig företrädesvis som bönder. Eftersom medeltidens enkla redskap endast gick att bruka i de lätta, sandiga jordarna på sluttningarna, var bara en liten del av den odlingsbara jorden uppodlad. De tunga och svårarbetade lerjordarna i dalarna användes som slåtterängar och betesmarker till kreaturen. Den frodiga gräsväxten gjorde att man kunde föda många djur, vilket medförde den långa traditionen av kreaturshandel. Genom den omfattande boskapshållningen fick man mycket gödsel till åkrarna, som av denna anledning ofta gav god skörd. Småningom blev redskapen bättre och man kunde börja odla upp de tyngre lerjordarna.¹³⁸

Göteborgs stad som växte kraftigt under 1600-talet behövde stora mängder av såväl livsmedel som virke för att klara av stadens utbyggnad. Genom att sälja spannmål och främst slaktdjur vid Göteborgs torg skaffade sig bergumsborna kontanta betalningsmedel.¹³⁹ Handeln med kreatur var som störst i 1900-talets början, då transporten av djur underlättades genom järnvägens tillkomst.¹⁴⁰

Bergum inkorporerades med Göteborg 1967 och staden befann sig då i ett expansivt skede. Utbyggnadsplanerna enligt 1968 års generalplan omfattade hela Bergum. Gårdar köptes upp och slogs samman till större arrendejordbruk och stora delar av kreatursbeståndet avsåldes. Av olika skäl fullföljdes inte planerna och Bergumsbygden kommer troligtvis att inom en överskådlig framtid förbli det jordbruks- och skogsområde som det till stora delar fortfarande är idag.¹⁴¹

Församlingen

Bergums församling är minst lika gammal som kyrkan och härstammar således från medeltiden. Från den första tiden finns inga uppgifter om hur den kyrkliga organisationen såg ut, men under reformationstiden och fram till 1684 var Bergum annexförsamling till Stora Lundby. Efter denna period var socknen tillsammans med Angered anslagen som prebende¹⁴² åt andre teologie lektorn vid Göteborgs gymnasium fram till år 1692. Bergums församling ingick därefter i Stora Lundby, Skallsjö, Lerums, Angereds och Bergums pastorat med Angered som moderförsamling. År 1866 bildade Angered och Bergum ett eget pastorat, även denna gång med Angered som moderförsamling, trots att kyrkoherden var bosatt i Bergum. Knappt etthundra år senare, i januari 1962, överfördes Bergum till Stora Lundbys, Östads och Bergums

¹³⁷ Torwald s. 9

¹³⁸ Andersson s. 8

¹³⁹ Torwald s. 33

¹⁴⁰ Andersson s. 28

¹⁴¹ Ibid s. 36

¹⁴² Prebende är inkomst från kyrkoegendom som används såsom lön eller löneförbättring till vissa ämbetsmän, t ex präster, professorer eller lektorer.

församlingars pastorat. Sedan 1967 är Bergums församling införlivad i Göteborgs kyrkliga samfällighet och utgör tillsammans med Angered ett pastorat där den sistnämnda är moderförsamling.¹⁴³

Kyrkan

Bergums kyrka är högt belägen på Snipebergets topp, dock relativt dold bakom de skogsdungar som ligger i direkt anslutning till kyrkogården. I Göteborgs Morgonpost den 16 december 1944 beskrevs kyrkan och dess läge på följande vis:

"På en höjd i Vättle vackra härads ligger den lilla kyrkan liksom värnad för storm och insyn av mäktiga almar, askar och lindar."

Kyrkan består av ett rektangulärt långhus med smalare, rakt avslutat kor, vapenhus i väst och i norr sakristia i direkt anslutning till koret. Byggnaden är till största delen uppförd i gråsten som är putsad och vitkalkad. Samtliga fönster är rundbågiga och de största är placerade i långhus och kor. Huvudingången är placerad i västra muren.

Bergums kyrka torde till väsentliga delar härstamma från tidig medeltid, även om dess byggnadshistoria inte i detalj kan kartläggas. Under en längre tid fanns dock uppfattningen att nuvarande kyrka uppfördes år 1775, troligtvis på grund av den omfattande renovering och ombyggnad som skedde detta årtal.¹⁴⁴ Senare forskning har dock visat att vissa delar av kyrkans murar är av betydligt tidigare datum. Det bestyrks bland annat av de kalkmålningar från 1600-talet som finns på långhusets och korets väggar som togs fram i samband med restaureringen på 1950-talet. Vid denna restaurering fann man också stora gnejsblock som man trodde bildade grund för en riven mur mellan långhus och kor. Det nuvarande lägre och smalare koret kunde med andra ord vara ett senare tillägg till en ursprunglig rektangulär kyrka. Inga uppgifter finns beträffande den ev tidpunkten för korets uppförande, men det har i så fall med all säkerhet skett innan ombyggnaden av kyrkan år 1775.¹⁴⁵

Inga kyrkoräkenskaper har bevarats före år 1773, vilket givetvis försvårar kartläggandet av kyrkans historia. Med härledning av Vättle häradsrätts beslut år 1723 om vites erläggande för den som inte deltog i byggnadsarbetet vid kyrkan, kan man dock anta att en reparation av kyrkan ägde rum på 1720-talet.

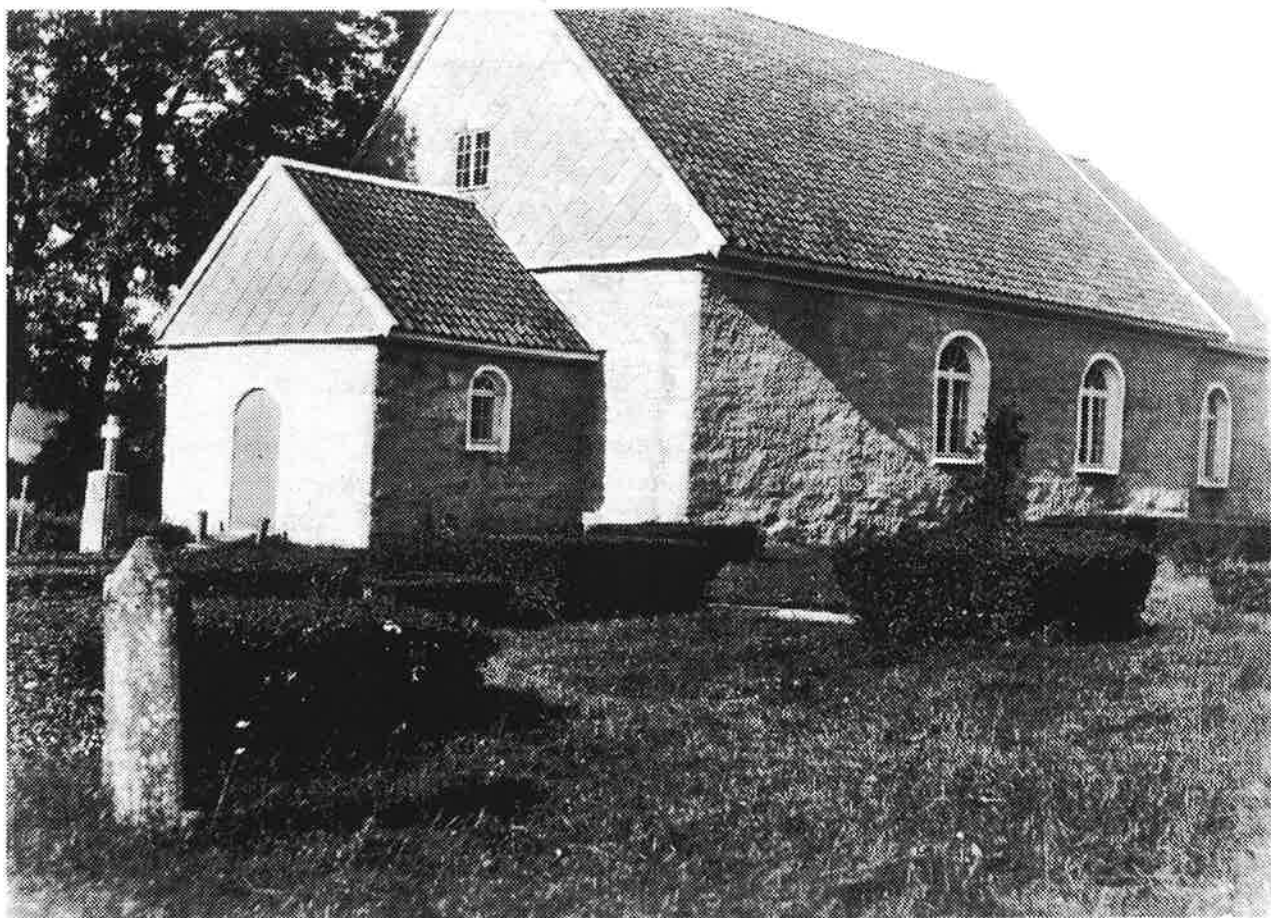
En av de mest genomgripande förändringar kyrkan genomgått skedde år 1775. Några år tidigare hade man vid en besiktning av kyrkan kommit fram till att den befann sig i ett bedrövligt tillstånd. Det konstaterades att den för inte länge sedan förnyade inredningen förstörts av svamp och att man måste genomföra en genomgripande renovering.¹⁴⁶ Vid förändringen tillkom vapenhuset i väst och den tidigare entrén som fanns i långhusets södra mur sattes igen. Rester av ett tidigare och mindre fönster i korets vägg upptäcktes

¹⁴³ Torwald s. 65

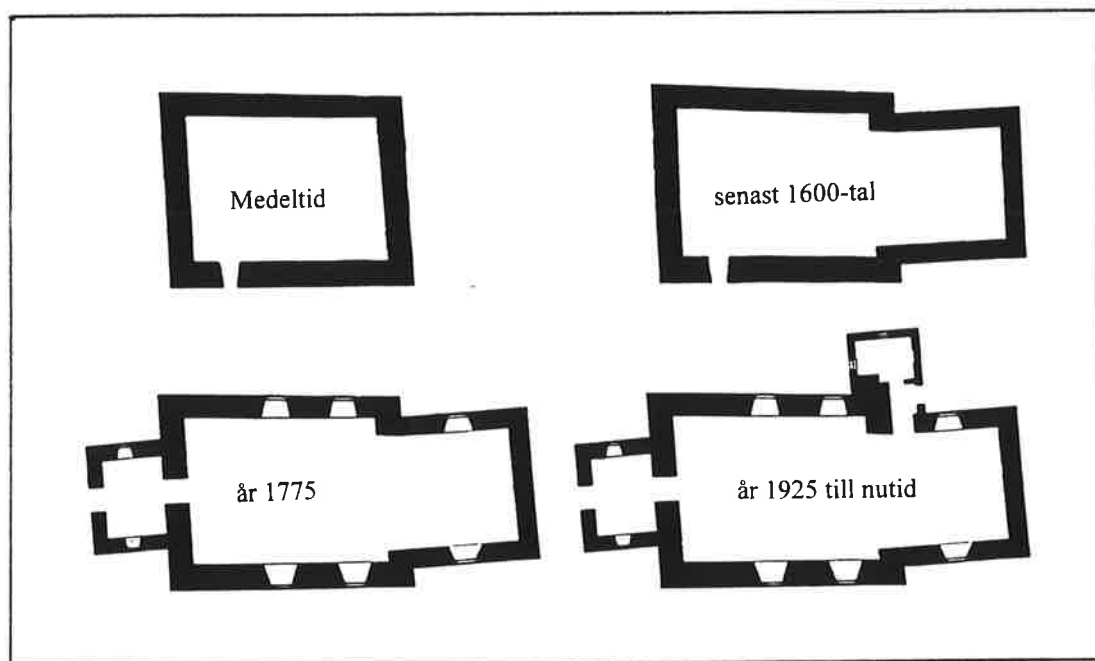
¹⁴⁴ Denna uppfattning har bl a F. E. Edgren i boken 'Vättle Härad' författad år 1887 på s 88.

¹⁴⁵ ATA. Skrivelse till RAÄ från Göteborgs historiska museum, beträffande kulturhistorisk kontroll av kyrkans restaurering år 1956.

¹⁴⁶ Bergstrand & Andersson s. 266

Bergums kyrka och kyrkogård. Lägg märke till kyrkans mörka färg och buxbomhäckarna. (ATA 1855.27)

Bergums kyrkas utveckling från medeltid till nutid. Den ursprungliga formen baseras på H Wideens teorier om ett senare tillkommet kor. Hur fönstren såg ut och var de var placerade innan 1775 års renovering vet man ej med säkerhet.

i samband med restaureringen på 1950-talet och troligtvis var det under 1775 års renovering som nuvarande fönster togs upp.¹⁴⁷ Enligt räkenskaperna utbetalades 800 daler detta år till byggmästare Anders Börjesson för resning av tak, tillverkning av inredning, m m.¹⁴⁸ I enlighet med tidens stil försågs det nya taket med målningar som utfördes av Hammerdal och Hasselberg. På följande sätt beskriver F. E. Edgren år 1887, de enligt honom klumpiga och illa utförda målningarna:

*"...en afbildning af helvetet med en mängd hemska figurer. Sålunda ser man afbildad sjelfve agrundsfursten - en dråpligt hemsk figur med horn och stora betar, som räcka långt utur munnen - med en kvinna i famnen, öfverösande denna med eld och svafvel, under det en annan ande ser helt förtjust ut, der han med sin långa tunga slickar en i hans knä sittande naken kvinna i ansigtet."*¹⁴⁹

Den beskrivna helvetesmålningen finns placerad över läktaren och lär ha varit anledningen till att taket övermålades på 1800-talets slut. Övriga motivmålningar i taket föreställer bl a olika händelser i Jesu liv, såsom lidandet och uppståndelsen.¹⁵⁰

Under de närmast efterföljande etthundra åren genomgick kyrkan endast smärre reparationer och underhåll. Bland annat kostade man på sig en tvättning för 24 öre när biskopen 1831 kom på besök.¹⁵¹ År 1886 företogs dock en omfattande reparation av kyrkans interiör och man målade över takets, på den tiden, motbjudande motivmålningar med vit oljefärg. Vid denna restaurering avlägsnades och såldes även målningarna på Jesus och apostlarna som suttit på läktarbarriären.¹⁵² Renoveringen förändrade kyrkans interiör radikalt och 1700-talsprägel gick helt förlorad. Som en reaktion mot de varma och mustiga färgerna interiören tidigare varit bemålad med, användes nu kalla och ljusa färger. De slutna bänkkvarteren ersattes med öppna bänkrader och flertalet inventarier togs bort. Bland de borttagna inventarierna fanns en dopängel som skall ha varit stor som ett två år gammalt barn som kunde sänkas ner över dopfunten vid dopceremonin.¹⁵³ F. E. Edgren som besökte kyrkan innan renoveringen påstår att ängeln som firades ner hade en skål med dopvatten i sina händer.¹⁵⁴

På 1900-talet blev det med ens angeläget att försöka återställa kyrkans 1700-talsinteriör. År 1925 tillbyggdes sakristian i norr, samtidigt som kyrkan försågs med värmeledning. Några ansatser att återställa interiören gjordes dock inte vid denna tidpunkt. Det kom att dröja ytterligare trettio år innan beslut togs i saken.¹⁵⁵

Restaureringsarbetena av kyrkans inre, som till vissa delar medförde ett återställande av 1700-talets interiör, igångsattes i augusti 1956. Arbetena innefattade främst framtagandet av 1700-talets takmålningar, 1600-talets kalkmålningar på vissa

¹⁴⁷ ATA. Skrivelse till RAÄ från Göteborgs historiska museum, beträffande kulturhistorisk kontroll av kyrkans restaurering år 1956.

¹⁴⁸ Wilde s. 19 f

¹⁴⁹ Edgren s. 89. Eftersom boken publicerades efter renoveringen av kyrkan år 1886 har författaren tillagt en not där han uttrycker sin belåtenhet över den nya ljusa interiören.

¹⁵⁰ Wilde s. 20

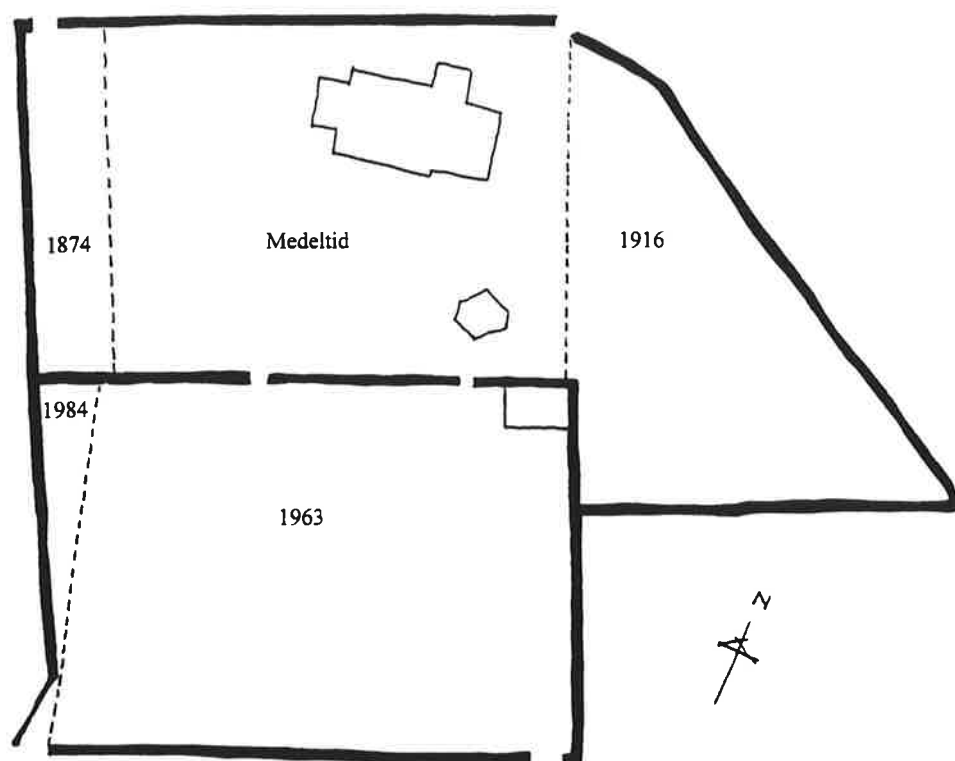
¹⁵¹ Ibid s. 19

¹⁵² Kyrkonämndens centralarkiv kapsel FXX1:31.

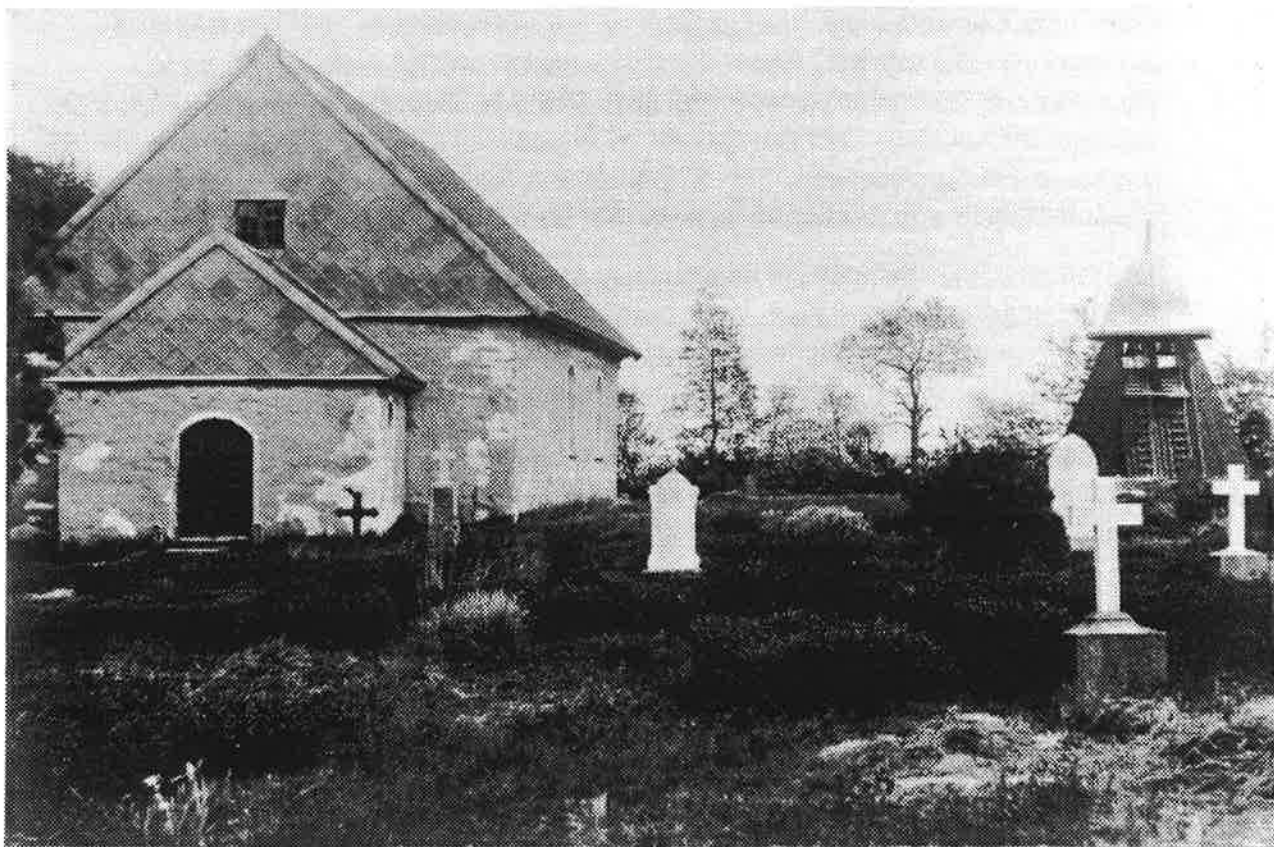
¹⁵³ Bergstrand & Andersson s. 268 f

¹⁵⁴ Edgren s. 89

¹⁵⁵ Bergstrand & Andersson s. 269

Planskissen visar Bergums kyrkogårds olika utvidgningsfaser. De svarta heldragna linjerna markerar befintliga murar.

Bergums kyrkogård var länge oordnad med vildvuxen vegetation och spridda gravvårdar. Fotot är taget vid okänd tidpunkt. (Reprofoto 1997, ATA)

väggpartier, de ursprungliga färgsättningarna på predikstol och altarpåläggning, samt läktarbarriärens ursprungliga utseende med målningar av Jesus och apostlarna. För dessa arbeten svarade konservator Torbjörn Engblad.¹⁵⁶ Övriga arbeten som utfördes vid denna restaurering var bl a flyttandet av läktarens trappa från vapenhus till långhus, insättandet av nya bänkrader, nytt golv, nya dörrar och utbyggnad av orgeln.¹⁵⁷

Det sista ingreppet i kyrkan av större karaktär skedde 1994, då man byggde in städutrymme och toalett under läktaren.¹⁵⁸

Kyrkogården

Bergums kyrkogård har från att ha varit en liten medeltida begravningsplats utvidgats i olika etapper för att anta den storlek och form gården har idag. Eftersom det inte finns skrivet material om kyrkan eller kyrkogården som är äldre än år 1773, vet man ej om kyrkogården blivit utvidgad före detta datum. Den äldsta bevarade kartan med Bergums kyrkogård utsatt, är upprättad under åren 1796 och 1797. På kartan ser man att kyrkogården var relativt liten och i det närmaste kvadratisk.¹⁵⁹ I detalj vet man i stort sett inget om hur den medeltida begravningsplatsen såg ut med entréer, gångar och gravvårdar. Man kan dock anta att det inte rädde den ordning som präglar dagens kyrkogårdar. Bergums kyrkogård ansågs i början av 1800-talet vara oordnad och för att rätta till detta skulle man i öster lägga gravarna i rak linje från norr till söder enligt ett beslut av sockenstämman.¹⁶⁰

Den lilla kyrkogården rymde inte så många gravplatser och fram till sent 1800-tal fanns det minimalt med utrymme för ny gravsättning. Situationen medförde att man år 1874 beslöt sig för att upphandla en bit av det område som fanns direkt väster om kyrkogårdsmuren. Utvidgningen omfattade ett område på ca 475 kvadratmeter och ägare till marken var Anna Sofia Hansdotter och Anders Gustafsson på Västergården. I köpehandlingen uppges att ägarna mot en köpesumma av 200 kronor, avstod ett jordstykke som var "*sex famnar [ca tio meter] bredt samt så långt som kyrkogårdens bredd tillika med murarna*".¹⁶¹ Som tidigare nämdes var det troligtvis i västra muren som den medeltida entrén fanns. När den ursprungliga ingången till kyrkogården togs bort, ersattes den av de båda entréerna som än idag öppnar sig i norra muren. De två stenhällarna som ligger i marken mellan grindstolparna bär årtalet 1874 och utgör en fingervisning för besökaren att det hände något betydande för kyrkogården det året. När man läser 1874 års redovisning gällande kyrkans räkenskaper framgår att inköp av mark, samt arbets- och materialkostnader slutade på en summa av 1749 kronor och 97 öre.¹⁶²

¹⁵⁶ Bergstrand & Andersson s. 269

¹⁵⁷ ATA. Skrivelse till RAÄ från Göteborgs historiska museum, beträffande kulturhistorisk kontroll av kyrkans restaurering år 1956.

¹⁵⁸ Kyrkonämndens centralarkiv kapsel FXX1:31. Tillstånd från RAÄ till kyrkonämnden angående läktarunderbyggnad.

¹⁵⁹ Kartan finns avfotograferad på GSM. Bebyggelse, XII B, Västergötland, Vättle Härad.

¹⁶⁰ Torwald s. 84

¹⁶¹ Bergums församlings arkiv, OI:3. Lagfartsprotokoll från Winter Tinget med Vättle Härad i Lerum 15/I 1874.

¹⁶² Göteborgs landsarkiv. Kyrkoarkiv, Bergums kyrka, LI:1.

KARTA
öfver
BEGRAFNINGSPLATS

för
Bergums socken

försäld från
mtl. Bergum Stommen
uti

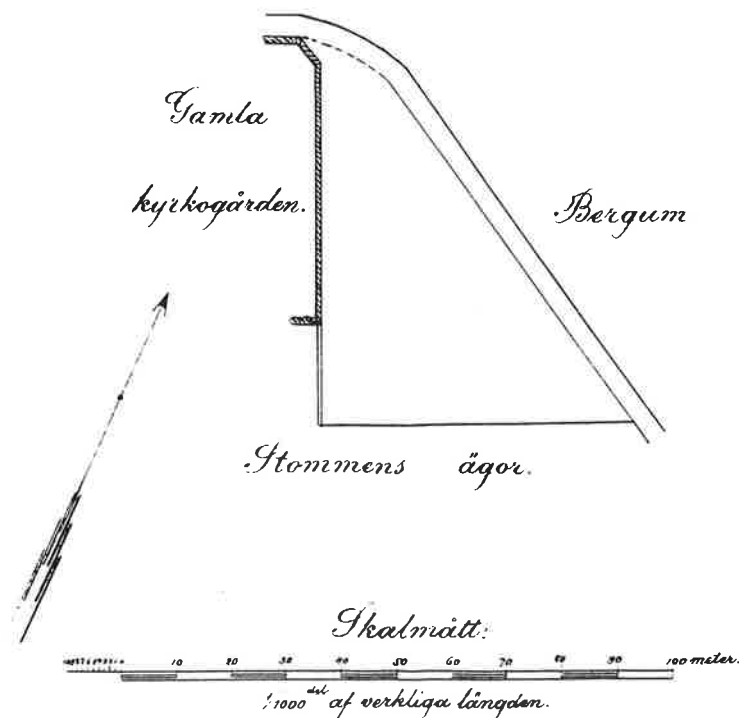
Bergums socken, Västle härad och Älfsborgs län;
upprättad för utvidgning år 1916 af

Alfred "Wagner"
Distriktslandmätare.

Allt nedanstående ägoskizur innehåller i
areal 22 ar 10 kvadrater; betygar

Alingsås den 9 december 1916

Alfred "Wagner"

Karta upprättad inför kyrkogårdens utvidgning åt öst år 1916. (Bergums församlings arkiv)

Vid ett betraktande av de gravvårdar som idag finns bevarade på kyrkogården finner man ett kontinuitetsbrott mellan 1780- till 1860-talen. Detta beror med stor sannolikhet på att man vid 1874 års omdaning av kyrkogården helt enkelt rensade bort de gravvårdar som ingen brydde sig om att besöka eller sköta. Det var vidare ett vanligt förhållningssätt vid slutet av 1800-talet att det som var bevarandevärt skulle vara minst etthundra år gammalt. Inställningen till vad som var gammalt, och därmed värdefullt, ligger nog till grund för att man vid omdaningen inte gjorde sig av med de allra äldsta gravvårdarna. Dessa finns idag uppställda utmed norra muren och de tidigaste härstammar från sent 1600-tal.

Drygt fyrtio år efter den första utvidgningen var kyrkogården åter för trång. Därför beslöt man att vidga gårdens gränser österut år 1916.¹⁶³ Det område som för detta ändamål togs i anspråk utgjordes av trädgården till den i nordost om kyrkan belägna skolbyggnaden och hade funnits i kyrkans ägo sedan år 1875.¹⁶⁴ Marken hade nyttjats som bete för folkskollärares djur, vilka allt som ofta tog sig in på kyrkogården och betade kring gravvårdarna. Denna olägenhet lär många ha varit glada över att komma ifrån när kyrkogården utökades.¹⁶⁵ Nils Englund, som var Förste Provinsialläkare i Vänersborg, besiktigade markområdet för att avgöra om det var tjänligt som begravningsplats. Han beskriver området såsom lämpligt för gravsättning ur hälsosynpunkt, men förordar att den nya delen innan nyttjande måste "*kartläggas, planeras och på lämpligt sätt indelas i ordnade gravplatser m. m.*". Det nya markområdet var beläget direkt invid kyrkogårdens östra sida som tillsammans med uppfartsvägen till kyrkan bildade en trekantig form med starkt sluttning mot öster. För att kunna nyttja det sluttande markområdet som begravningsplats byggdes de terrasser på vilka gravvårdarna idag är placerade. Den ursprungliga östra muren revs i samband med utvidgningen och nya murar av samma slag som övrig omgärdning uppfördes runt den nytillkomna delen.¹⁶⁶

Kyrkogården fick sin nuvarande form vid den senaste utvidgningen på 1960-talet. Exakt när utvidgningen praktiskt ägde rum är svårt att säga, men de första förhandlingarna om uppköp av mark synes ha skett år 1963. Det kom dock att dröja ända till år 1969 innan den första gravsättningen gjordes på platsen. Begravningsplatsen vidgades åt söder och sju nya gravfält planerades. Upphandlingen av marken tog lång tid eftersom flera ägare var inblandade. Den sista delen uppköptes så sent som år 1984.¹⁶⁷ Vid tidigare utökningar av kyrkogården flyttades de delar av omgärdningsmuren som angränsade till det nya markområdet. Denna gång lät man dock den södra muren stå kvar och man tog endast upp två öppningar för genomgång. På så sätt förblev den gamla delen kyrkogårdens naturliga centrum, samtidigt som man med öppningarna betonade samhörigheten mellan de båda delarna. Eftersom det tog närmare tjugo år innan alla markupphandlingar var avklarade, var man tvungen att mot västra sidan sätta upp en provisorisk avgränsning i form av en gärdesgård av snedställda och barkade granstörar. Resterande omgärdning av den nytillkomna delen bestod av samma typ av kallmurad stenmur som omringade övriga kyrkogården. När den senaste markupphandlingen var

¹⁶³ Bergums församlings arkiv, OI:3

¹⁶⁴ Torwald s. 91

¹⁶⁵ Informant 3

¹⁶⁶ Bergums församlings arkiv, OI:3

¹⁶⁷ Kvibergs distrikts arkiv, samt Bergums församlings arkiv, OI:6

avklarad restes det även en stenmur utmed den västra sidan. I samband med utvidgningen byggdes i den nytillkomna delens nordöstra hörn ett bårhus med personalutrymmen och allmän toalett.¹⁶⁸

Kyrkogårdens gångar är asfalterade men har tidigare varit grusade.¹⁶⁹ I en beskrivning från 1965 över de arbeten som gjordes i samband med utvidgningen på 1960-talet, framgår att gångarna på den äldre delen var grusade. I beskrivningen nämns det att de nya gångarna ska beläggas med grus liksom de befintliga.¹⁷⁰ Muntliga källor hävdar att gångarna i denna del var asfalterade år 1968.¹⁷¹ När man asfalterade gångsystemet på kyrkogården kan inte med bestämdhet fastställas, men man kan anta att det bör ha gjorts mellan 1965 och 1968.

Gräsytan utmed norra muren har på ett fåtal ställen små planteringar som skulle kunna tillhöra gravar. På ytan finns dock inga andra gravstenar än de gamla som står uppställda invid muren. Vid samtal med besökande på kyrkogården har det dock framkommit att platsen har använts som begravningsplats för små barn. Uppgiften bekräftades av Dagmar Johansson som är uppväxt på en gård nära kyrkan. Hon skall ha varit närvarande då ett barn fick sin viloplats där.¹⁷² Troligt är att små barn begravdes på en särskild plats för att deras föräldrar ännu inte hade någon gravplats. Att man begravde vissa grupper i samhället på en samlad plats finns det flera exempel på. Självspillingar, odöpta spädbarn och avrättade personer begravdes utanför kyrkogårdsmuren eftersom de ansågs ha förverkat sin rätt till kyrklig begravning.¹⁷³ I 1792 års sockenstämmoprotokoll i Bergum bestämdes att gravplatser för frimurarebarn (fosterbarn) och fattighjon hädanefter skulle ordnas öster om klockstapeln.¹⁷⁴

Kolerakyrkogården

Ett litet markområde vid Snipebergets södra fot kallas i folkmun kolerakyrkogården. Under koleraepidemin som härjade i bygden år 1834 dog 77 personer i Bergum under endast ett par månaders tid (drygt 10% av befolkningen). Eftersom det redan var ganska fullbelagt på kyrkogården och att man befärade att koleran skulle skörda fler liv ville man ordna en separat kyrkogård för farsotens offer.¹⁷⁵ Till ändamålet inköptes cirka 35 kvadratmeter mark av Anders Svensson i Bergums Källsgård.¹⁷⁶ Några uppgifter som tyder på att man någonsin använde marken för gravsättning finns dock inte.

¹⁶⁸ Kyrkonämndens arkiv, kapsel FXXI:20. Beskrivning över arbeten för utvidgning av kyrkogård i Bergum.

¹⁶⁹ GSM. Bebyggelse, XIII B, Västergötland, Vättle Härad. Fotografi

¹⁷⁰ Kyrkonämndens arkiv kapsel FXXI:20. Beskrivning över arbeten för utvidgning av kyrkogård i Bergum.

¹⁷¹ Informant 4

¹⁷² Informant 6

¹⁷³ Lorentzson s. 46

¹⁷⁴ Torwald s. 82

¹⁷⁵ Ibid s. 69, samt Informant 3

¹⁷⁶ Göteborgs landsarkiv. Kyrkoarkiv, Bergums kyrka, O:1

Klockstapeln

Klockstapeln kröns av en flagga som bär året 1823 och sannolikt gick den igenom en större reparation detta år.¹⁷⁷ Cirka trettio år tidigare uppges det i räkenskaperna att Hasselberg uppburit åtta riksdaler för målning av stapeln, etc.¹⁷⁸ Exakt när stapeln byggdes finns det inga uppgifter om, men så länge som det funnits klockor har det säkerligen funnits ett torn att hänga dem i. Om klockstapeln som står där idag är den ursprungliga eller ej vet vi däremot inte. Troligtvis har dock en mindre stapel avsedd endast för en klocka fått ge plats åt en större under 1700-talet. I stapeln hänger två klockor varav den ena är mindre. Den större av dem är gjuten år 1748 av J. Daglieb från Nürnberg. Lillklockan har en Kristusbild och en inskription som lyder: SALVATOR MONDI SALVA NOS IAN THOLVIS ME FECIT 1557 (Världens frälsare fräls oss Jan Tohlvis gjorde mig 1557).¹⁷⁹

Vegetationshistoria

Den medeltida kyrkogården hade troligtvis ingen planerad växtlighet. I de protokoll som är bevarade finns inga uppgifter om företagna planteringar förrän i början på 1800-talet. År 1822 får Jöns Johnsson i Knipared sex riksdaler i ersättning för att han planterat 63 träd av olika slag vid kyrkan, troligtvis utefter murarnas insida. Mot denna ersättning skulle han dock utan ytterligare betalning plantera nya träd i stället för de som inte tog sig.¹⁸⁰ Trädplanteringen på Bergums kyrkogård skedde i en tid då man strävade efter att förändra de ohygieniska kyrkorna och kyrkogårdarna till hälsosamma platser. Trädbeståndet skulle förutom att skänka begravningsplatsen en parkkaraktär även rena marken och luften.¹⁸¹

Vid utvidgningen av kyrkogården åt öster år 1916 planterades träd utmed den nya kyrkogårdsmuren. Troligtvis var det inte mer än denna typ av plantering som gjordes på kyrkogården fram till 1960-talets utökning. Denna vidgning av kyrkogården ägde rum i en tid då även vegetationen planerades noggrant. Oxelträd planterades utmed östra och södra muren i den nytillkomna delen samt på några gräsområden mellan gravfälten. Mellan vissa av kvarteren planterades rumsskapande häckar.¹⁸²

Yrkesgrupper och välkända personer¹⁸³

Gravstenarnas inskriptioner ger en fingervisning om vad för personer och yrkeskategorier som levtt i socknen under den period som kyrkogården har använts. Som en naturlig följd av att Bergumsbygden präglats av den agrara näringen är hemmansägare den utan tvekan vanligast förekommande titeln. I övrigt förekommer

¹⁷⁷ Torwald s. 66

¹⁷⁸ Göteborgs landsarkiv. Kyrkoarkiv, Bergums kyrka, LI:1

¹⁷⁹ Wildte s. 17

¹⁸⁰ Torwald s. 84

¹⁸¹ Se mer om detta i kapitel 'Historisk översikt beträffande begravningskicket i Sverige'.

¹⁸² Kyrkonämndens arkiv kapsel FXXI:20. Beskrivning över arbeten för utvidgning av kyrkogård i Bergum.

¹⁸³ Där ej annat anges bygger följande avsnitt på uppgifter från Informant 3.

endast några enstaka titlar såsom handlanden, inspektören, byggmästaren, riksdagsmannen, etc. Relativt ofta förekommer gravvårdar som är resta över syskon, bröder eller systrar. Direkt söder om kyrkan ligger kyrkoherdar och komministrar begravda.

Flera av de kyrkoherdar och komministrar som funnits i Bergum har aktivt deltagit i frågor som rört såväl kyrkogården som bygden i allmänhet. Givetvis har personer som inte haft dessa yrken haft inflytande över hur det ser ut på kyrkogården idag och i dess närmaste omgivning. I det följande redovisas några av dessa personer.

Gustaf Fossberg (1791-1863) var komminister i Bergum mellan år 1836 och 1862. Den sjätte juni år 1857 upprättades ett donationsbrev där Fossberg tillkännagav följande: *"Att jag anslagit efter min död 1/3 i fjerdedelen av min efterlämnade egendom att förräntas till de fattiges fördel i Bergum..."*. Fossberg tjänstgjorde under sin tid som komminister även i Angered som ska ha fått en dubbelt så stor donation som Bergum.¹⁸⁴ Gravvården över komminister Fossberg är rest i fält två vid den södra kyrkmuren.

Bengt Högrell (1832-1922) tjänstgjorde som kyrkoherde i Angered och Bergum från 1867 fram till sin död 1922. Tillsammans med kyrkorådsledamoten och bonden Jon Gustafsson (1822-1901) i Rördalen bildade han 1868 Bergums skogsplanteringssällskap. Idag kan ett sådant sällskap verka föga motiverat med tanke på det idag rika skogsbeståndet, men vid tiden för bildandet led bygden av skogsbrist. Genom att man tagit timmer till bl a skeppsvarven och utbyggnaden av Göteborgs stad från 1621, hade skogen successivt under 1600-1700-talen försvunnit. På grund av att djuren betade i områdena fick nya trädskott inte en chans att ta marken i besittning. De båda herrarna skulle aldrig själva få skåda frukterna av sitt arbete, men det hindrade dem inte att fortsätta. Vid skogsplanteringssällskapets bildande skrev Högrell följande rader om förestående arbete:¹⁸⁵

"Och fastän vi, som lefwa, då längesedan kommit till hvila i jorden, hvilken bär våra planteringar åt andra bebyggare - icke hindrar det oss från att nu tänka med lust och fröjd på de fördelar och det nöje, som socknens inbyggare en gång skola få av de ymnige träden".¹⁸⁶

Kyrkoherde Högrell har sin grav i fält två, nära kyrkans södra mur. Jon Gustafssons grav har däremot inte kunnat påträffas på kyrkogården, vilket är något besynnerligt eftersom både hans föräldrar och son finns begravda på platsen.

Mellan åren 1923 och 1948 innehade Erik R Ahlmén (1880-1948) kyrkoherdetjänsten. Han lär ha varit den som startade Bergums kyrkliga sykkrets år 1924 som även hade manliga medlemmar i början. Sykkretsen samlades i februari 1932 för att undersöka intresset och förutsättningarna för att bygga ett församlingshem. I november samma år invigdes det nya församlingshemmet, som hade kommit till stånd tack vare sykkretsen och flera andra frivilliga. Kyrkoherde Almén var under perioden ordförande såväl i

¹⁸⁴ Torwald s. 81

¹⁸⁵ Ibid s128 ff

¹⁸⁶ Ibid s. 131

sykretsen som i byggnadskommittén.¹⁸⁷ Alméns grav finns placerad bland det övriga prästerskapets viloplatser i fält två.

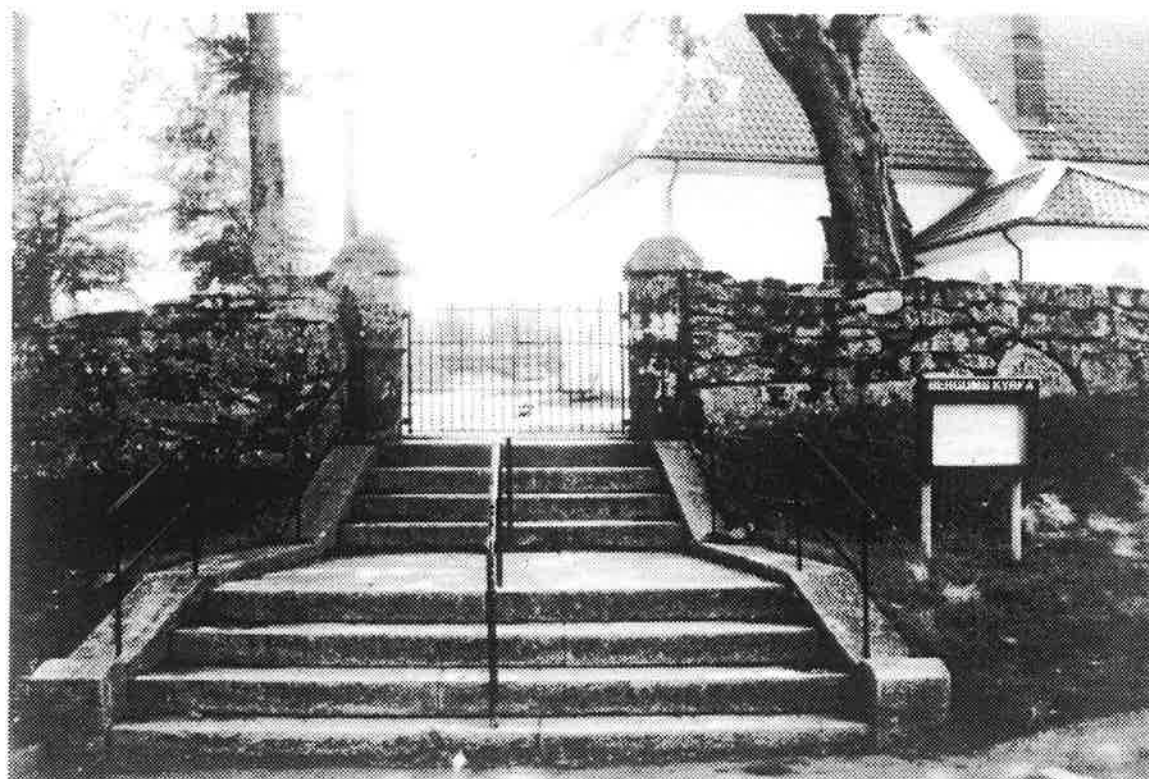
Pontus Nilsson (1875-1939) var bosatt i Västra Bergums by och hade en framträdande plats i kyrkorådet. Han var verksam som vice ordförande och kassör i den kyrkliga sykretsen och i byggnadskommittén för församlingshemmets uppförande under samma tid som kyrkoherde Almén var ordförande. När kyrkogården blivit för trång under tidigt 1900-tal, var det Pontus Nilsson som drev igenom utvidgningen år 1916. Gravvården över Pontus Nilsson finns just i den del som utvidgades detta årtal - fält tre.

Efter Pontus Nilssons död tog hans son Ragnar Nilsson (1911-1989) över ordförandeposten i kyrkorådet. Han kom att tillsammans med Arne Wallemo (1915-) vara pådrivande vid den senaste utvidgningen av kyrkogården som skedde mot söder i mitten av 1960-talet. Ragnar Nilssons grav finns i fält två nära kyrkans södra mur.

¹⁸⁷ Torwald s. 73 f

Kyrkan och kyrkogården omges ömsom av öppna fält och små skogsdungar. Vy från nordväst. (GSM 3-97, 12)

Den nordöstra entrén uppfördes år 1874 vid kyrkogårdens vidgning åt väst. Vy från norr. (GSM 3-97, 34)

Beskrivning - Bergums kyrkogård

Bergums kyrkogård ligger norr om landsväg 190 ca två mil nordost om centrala Göteborg och omger Bergums kyrka. Kyrkogården är ca 10 000 kvadratmeter och förvaltas av Kvibergs distrikt inom Göteborgs kyrkogårdsförvaltning. Kyrkan och dess begravningsplats är högt placerade på Snipeberget och omges ömsom av öppna fält och dungar av lövträd. Några trähus ligger utspridda i landskapet kring kyrkogården, vilka tillsammans med den vitkalkade kyrkan och rödfärgade klockstapeln förstärker känslan av en lantkyrkogård. Utmed kyrkogårdens norra och östra sidor går Bergums Kyrkväg.

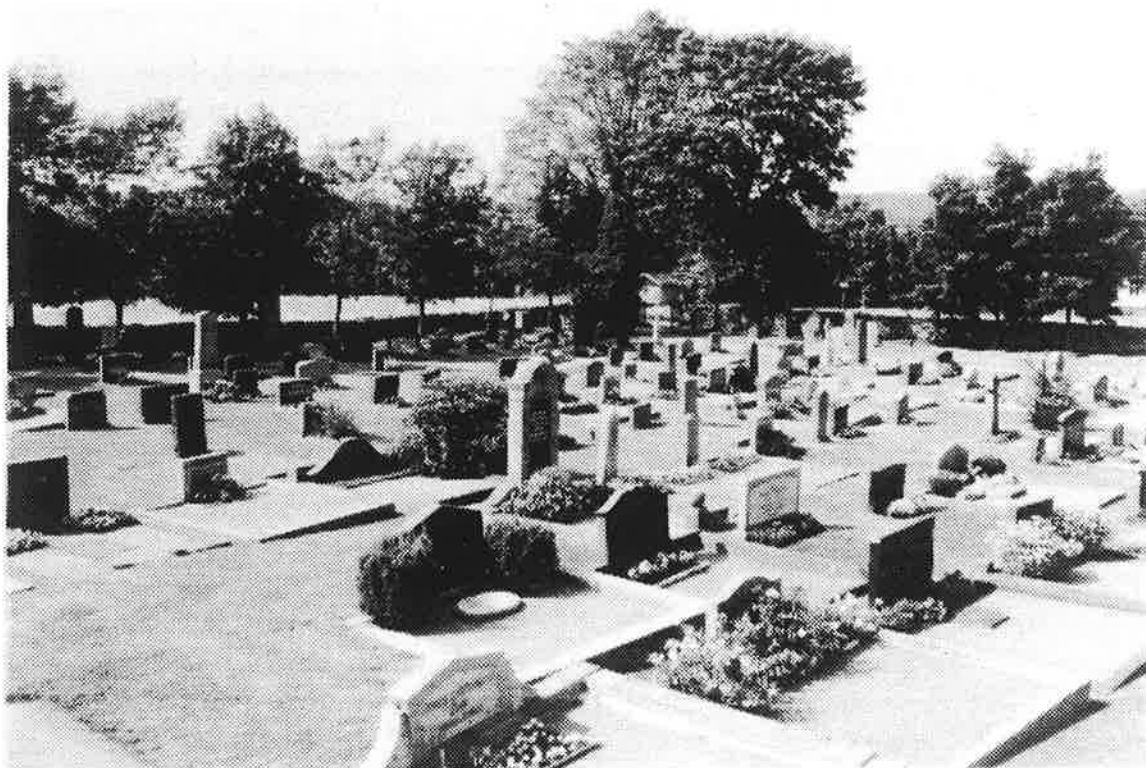
Omgärdning och entréer

Kyrkogården består av en äldre och en yngre del som omgärdas av en kallmurad stenmur. De olika delarna av kyrkogården åtskiljs av samma typ av stenmur. Höjden och bredden på stenmuren varierar längs omgärdningen, men den yngre delens stenmur är över lag något lägre och smalare än den äldre. Skillnaden mellan marknivån innanför och utanför stenmuren i norr och öst, samt att muren där står på krönet av en slänt, gör att muren från utsidan upplevs som mycket högre än från insidan. I övriga vädersträck når muren dock ungefär samma höjd innanför som utanför. Utmed en stor del av omgärdningsmuren står träd planterade i rad.

I norra muren finns två entréer. Den ena ligger i kyrkogårdens nordvästra hörn och kantas av två halvt rundade grindstolpar i granit. Övre delen av stolparna pryds av ett fyrkantigt stenblock med kupolliknande överdel. I marken mellan stolparna ligger ett stenblock med inskriptionen 1874. Entrén är försedd med svartmålade grindar i smidesjärn och genom öppningen löper en asfalterad gångväg. Den nordöstra grinden och grindstolparna är av samma typ som den nordvästra men öppningen är dock något smalare. En trappa med fyra steg före och fyra efter det ca två meter djupa vilplanet leder upp till ingången från uppfartsvägen till kyrkan. Trappan flankeras av en enkel svartmålad ledstång i järn, förankrad i en sockel av granit. I trappans mitt finns en ledstång av rörformat stål.

I den yngre delens södra mur finns en öppning i det sydöstra hörnet och en i det sydvästra. Öppningen i sydöst är ca tre meter bred och öppnar sig för en asfalterad väg. Ett oxelträd är planterat på var sida om öppningen. I sydvästra hörnet går inte den södra och västra muren ihop, utan den västra muren slutar ca tio meter innan skärningspunkten. Härifrån löper en smalare och lägre stenmur snett åt sydväst och bildar i höjd med den södra muren en öppning på ca fyra meter. Genom öppningen löper en gräsbevuxen väg.

I muren mellan den äldre och yngre delen av kyrkogården finns två öppningar, genom vilka asfalterade gångar löper.

Gravfältet väster om kyrkan innehåller det största antalet av kyrkogårdens äldre gravvårdar. Vy från sydost. (GSM 4-97, 24)

De sydligaste gravfälten inom den yngre delen är små och väl avgränsade med häckar och murar. Vy från öst. (GSM 5-97, 5)

Kyrkogårdens planform och kvarterens karaktär

Kyrkogården har utvidgats flera gånger och fick sitt nuvarande utseende efter den senaste utvidgningen som ägde rum på 1960-talet. Planformen är något oregelbunden och förklaras bäst genom att studera vad några av de olika utvidgningsfaserna medfört.

Den äldsta delen av kyrkogården omger kyrkobyggnaden och klockstapeln. Planformen är rektangulär med långsidorna i norr och söder. Inom området ligger fälten 1 och 2 som omges av asfalterade gångar liksom kyrkan och klockstapeln. Fältnas gravanordningar är från större delen av 1900-talet, men med en betoning på gravvårdar från 1930- till 1960-talen. Här finns även kyrkogårdens gravvårdsbestånd från 1800-talet.

Gravvårdarna i båda fälten utgörs av både höga och låga stenar, med eller utan stenram, och vänder sig till största delen mot öst. De yngsta gravanordningarna ligger längst i östra delen av fält 2 och är låga samt har i regel stenram. I fält 2 står det enda järnstaketet på kyrkogården. Utmed muren i norr finns ett gräsfält där gravstenar från 1600-talet fram till 1800-talets slut står uppställda. De äldsta är tillverkade av tunn sandsten, medan de yngre är tillverkade av kalksten, marmor, granit och gjutjärn. Dessa gravstenar är flyttade från sina ursprungliga platser och saknar därför tillhörande grav.

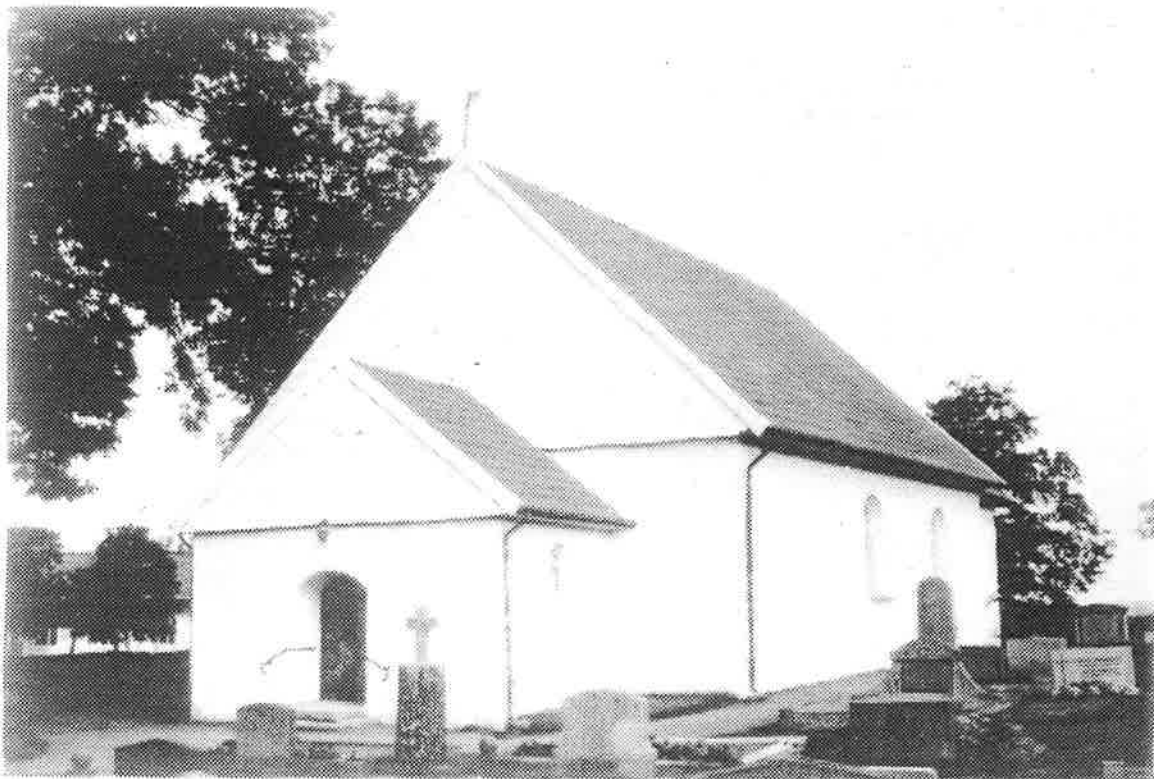
Den östra delen av kyrkogården utgörs av en triangelformad yta, där den snedställda och längsta sidan löper utmed Bergums Kyrkväg. Hela denna del utgörs av fält 3 som främst innehåller låga gravanordningar från 1940- till 1960-talen och som företrädesvis vänder sig mot öst. Gravvårdarna är placerade i strikta rader på de terrasser som från väst sjunker ner mot öst. I den övre delen av fältet, dvs närmast kyrkan, finns de mest påkostade gravvårdarna på kyrkogården. Den övre delen präglas också av gravvårdar utrustade med stenram, vilket gravanordningarna i de nedre terrasserna som regel saknar. Fält 2 och 3 skiljs åt av en asfalterad gång. I övrigt kantas fältet av omgärdningsmuren.

Området söder om den äldsta delen av kyrkogården är den senast tillkomna och består av en rektangulär yta med långsidor i norr och söder. Inom området finns fält 4 - 6A. Det är dock endast i fält 4 - 5B som det finns gravvårdar. Gravfälten domineras av små och låga gravvårdar från 1970- till 1990-talen som vänder sig mot norr eller söder beroende på hur gångarna är placerade. Fälten kantas av asfalterade gångar och avgränsas av häckar eller delar av omgärdningsmuren som löper runt området. I nordöstra hörnet finns bårhuset som uppfördes i samband med den senaste utvidgningen.

Vid en jämförelse mellan de olika gravfälten inom kyrkogården kan man se en tydlig strävan efter mer strikta gravrader och likriktade gravanordningar ju senare tidsepoker man betraktar. Även traditioner beträffande planerad vegetation varierar mellan den äldre och yngre delen, där den yngre delen från början planerades med träd och häckar.

Den yngre delen av kyrkogården och kyrka, klockstapel samt bårhus. Vy från sydväst. (GSM 4-97, 35)

Kyrkan omges i väst och söder av kyrkogårdens äldsta gravfält. Vy från sydväst. (GSM 4-97, 14)

Kyrkan

Exteriör

Kyrkobyggnaden ligger i norra delen av kyrkogården med placering i öst-västlig riktning. Genom den nordvästra ingången i omgärdningsmuren löper den gång som leder fram till kyrkans huvudingång som är placerad i väst. Porten är välvd i överkant och inskjuten ca en halv meter i muren. En tresidig trappa om två trappsteg leder upp till porten. Dörrarna är gjorda i klarlackad ek och på var sida om porten finns ledstänger i svartmålat järn. Förutom denna entré finns en ingång i sakristians östra fasad.

Kyrkan har en enkel utformning utan torn och kan sägas bestå av fyra byggnadskroppar; vapenhus i väst, långhus, kor i öst och i norr sakristia i direkt anslutning till koret. Byggnaden är putsad och vitkalkad ända ner mot marken utan synlig sockel. Sakristian och koret har båda valmade tak, medan långhus och vapenhus kröns av sadeltak. Alla tak är klädda med enkupigt taktegel. Fönstren i byggnaden är av olika storlek beroende på var i byggnaden de sitter och de största finns i långhus och kor. Samtliga fönster är välvda i överkant och försedda med spröjsverk. Alla snickerier är målade med en ljusgrå oljefärg, med undantag från dörrarna i huvudentrén. Stuprör och hängrännor är tillverkade i kopparplåt, liksom fönsterbräderna i långhus och kor. På långhusets västra ände av taknocken finns en flöjel med året 1885.

Interiör

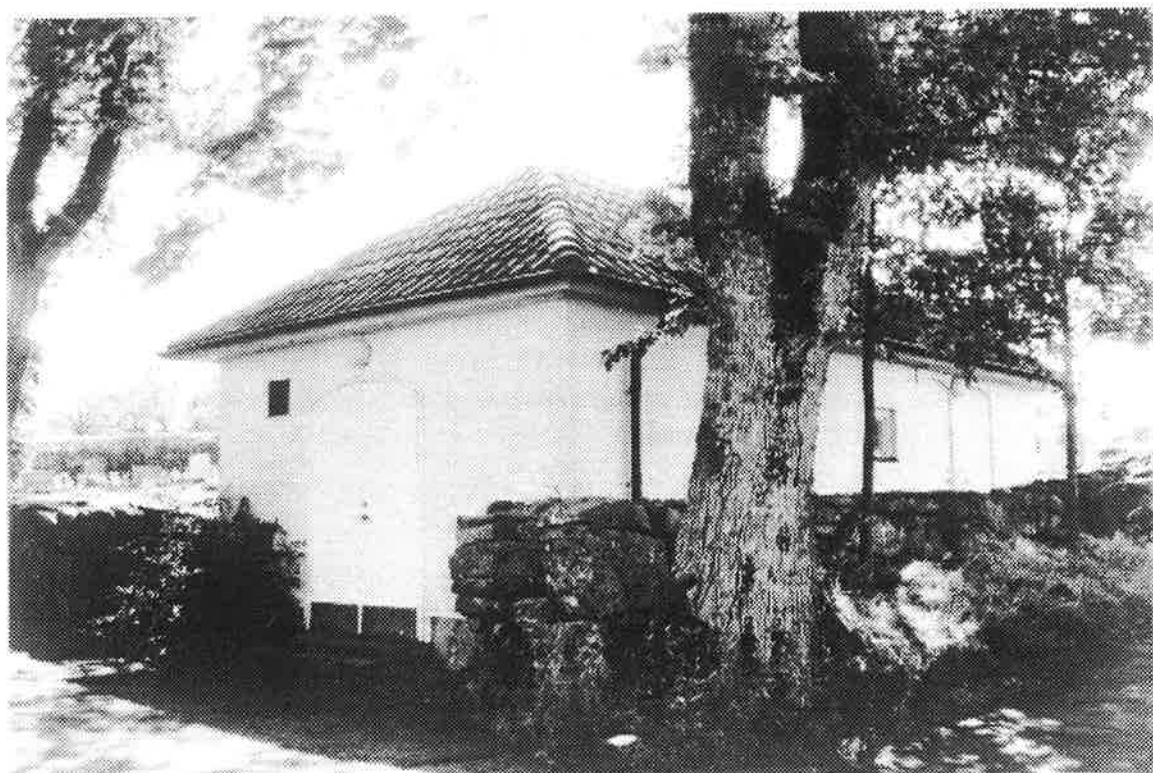
Via vapenhuset i väst tar man sig in i kyrkan. Detta förrum har vitkalkade väggar och ekbänkar finns fästade i norra och södra väggarna. Fönstren vetter mot norr och söder och ligger djupt in i muren. Taket utgörs av bjälkar med brädor ovanpå som är målade i en ljusgrå färg. Golvet är lagt med stora granitplattor.

Genom en pardörr kommer man in i långhuset under läktaren som sträcker sig ca 3 meter in i kyrkorummet. Dörrbladen har fyra speglar vardera som är svampmålade i en ljusblå färg med en mörkare blå ram runt. I övrigt är dörrarna gråmålade. Till vänster om dörren inne i långhuset leder en trappa upp till läktaren och orgeln. Läktaren är gjord i trä och vilar på åtta svarvade träpelare. I stort är läktaren målad i två grå nyanser, med dekor i blått och rött. På utsidan av läktarbarriären hänger tavlor på Jesus och apostlarna. Orgeln är målad i två grå nyanser och har dekor i guld och rött. Under läktaren finns ett städförråd och en toalett.

Väggarna i långhuset och koret är vitkalkade och på några ställen finns 1600-talsmålningar bevarade. Taket är av trä och välvt samt försett med målningar från 1700-talet. Målningarna sträcker sig in i korets tak och ner bakom altaret. Taket är något lägre i koret än i långhuset. Golvet är lagt med kalksten i koret och i långhusets gång, medan det under bänkarna ligger ett trägolv. Bänkarna är målade i samma färger som övriga snickerier, dvs i grå nyanser med detaljer i blått och rött. Till vänster när man stiger in i koret står dopfunten med inskriptionen 1689. Altaret, altartavlan och altarringen är

Klockstapeln är placerad söder om kyrkan. Vy från sydväst.
(GSM 4-97, 6)

Bårhuset är inlemmat i kyrkogårdsmuren som skiljer den yngre och äldre delen åt. Vy från nordost.
(GSM 4-97, 4)

placerade mitt för östra väggen i koret. Predikstolen finns vid södra kyrkmuren där kor och långhus möts.

En öppning i korets norra mur leder genom ett förrum till sakristian. Väggarna i förrummet är vitkalkade och taket är av trä, samt gråmålat. Golvet är beklätt med heltäckande räfflad matta i beige ton. En pardörr i östra väggen leder ut ur kyrkan, där dörrbladen har tre speglar vardera med samma målning som dörren mellan vapenhus och långhus. Dörren in till sakristian har fem speglar och är målad på samma sätt. Sakristian har vita oljemålade väggar och ett gråmålat trätak. Golvet har heltäckande matta som förrummet. Fasta skåp med ekdörrar finns utefter västra väggen.

Klockstapeln

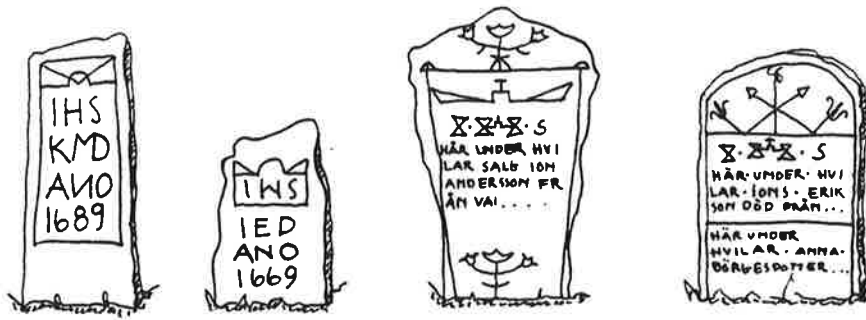
Klockstapeln är placerad inom den södra delen av kyrkogårdens äldre del och är sexkantig med sidorna mot öst och väst något kortare. Fasaden är inklädd med rödfärgad locklistpanel och taket utgörs av en åttkantig, utsvängd kupol som är täckt av kopparplåt. En spira med vindflöjel som bär året 1823 pryder toppen av kupolen. Stapeln har två klockor, varav den ena är något mindre. Sockeln är av betong och mellan denna och panelen finns en vattbräda som är inklädd med kopparplåt. Även stuprör och hängrännor är tillverkade av kopparplåt. I östra fasaden finns det en dörr in till klockstapeln som även den är klädd med rödfärgad locklistpanel. Handtaget är rejält och tillverkat i trä. Fyra trappsteg leder upp till dörren, vilka är gjorda av olika stenmaterial och troligtvis vid olika tidpunkter. En svartmålad ledstång löper utmed trappans högra sida. Klockstapeln fungerar idag även som redskapsförvaring.

Bårhuset

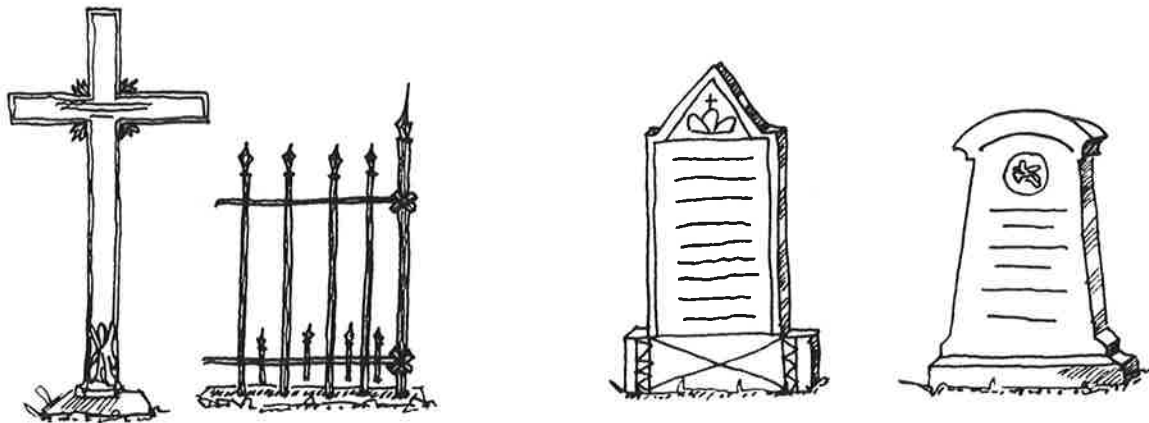
Bårhuset, vilket uppfördes i samband med den senaste utvidgningen av kyrkogården, ligger i nordöstra hörnet av den yngre delen och inhyser bisättningsrum, allmänna toaletter, samt personalutrymme för kyrkogårdsförvaltningens anställda.

Byggnaden är rektangulär i öst-västlig riktning och klädd med tegel samt vitkalkad. Norra fasaden är delvis inlemmad i kyrkogårdsmuren som åtskiljer den äldre och yngre delen av kyrkogården.

Entréerna till personalutrymmet och de allmänna toaletterna öppnar sig mot norr, medan bisättningsrummet nås genom en entré i östra fasaden. Samtliga dörrar har ett svagt välvt överstycke och är klädda med smal stående panel som är vitmålad. Byggnadens fönster är enkla, små och relativt få. Fönstren är vitmålade och har vattbrädor av kopparplåt. Taket har en valmad form och är belagt med enkupigt taktegel. Skorsten, hängrännor och stuprör är tillverkade av kopparplåt.

Gravvårdarna från 1700-talet är rikligare dekorerade och har en mer uttömmande inskription än 1600-talsvårdarna. Från vänster gravsten med nyckelnummer 83, 811a, 84 och 816.

Skisserna är exempel på gravvårdar som är tillverkade under 1860- och 1880-talen. Från vänster gravvård med nyckelnummer 409, 811 och 410.

Gravvårdarna tillverkade kring sekelskiftet är ofta högre än tidigare stenar. Här illustreras de av en blankpolerad obelisk, en grovhuggen sten med slät inskriptionsyta och ett grovhugget fundament med marmorkors. Från vänster gravvård med nyckelnummer 287-88, 139-40 och 257.

Vegetation

Kyrkogårdens vegetation utgörs främst av träd i rad utmed yttermurarna, då det inom kvarteren är sparsamt med träd och buskar. Den yngre delen i söder har dock en grönare och lummigare karaktär på grund av de häckar som finns utmed några av kvarteren och de trädgrupper på fälten som skiljer kistgravfälten från urngravfälten. Den äldre delens norra, östra och södra sidor kantas av stora lövträd som företrädesvis utgörs av almar och i väst främst av lönnar. Utefter muren som skiljer den äldre och yngre delen åt finns några utspridda unga oxelträd stående i rakt led. Södra och östra muren i den yngre delen kantas av tätt stående oxelträd. Utefter västra sidan i den yngre delen finns inga planteringar invid muren och det öppna fältet utanför ger en lång siktsträcka västerut över bygdens dalgång.

Hela kyrkogården är gräsklädd med undantag av de asfalterade gångarna. Utanför omgärningsmuren finns på sina ställen rikligt med lövträd i skogsdungar som bidrar till den lummiga och gröna karaktär kyrkogården besitter.

Gravvårdstyper

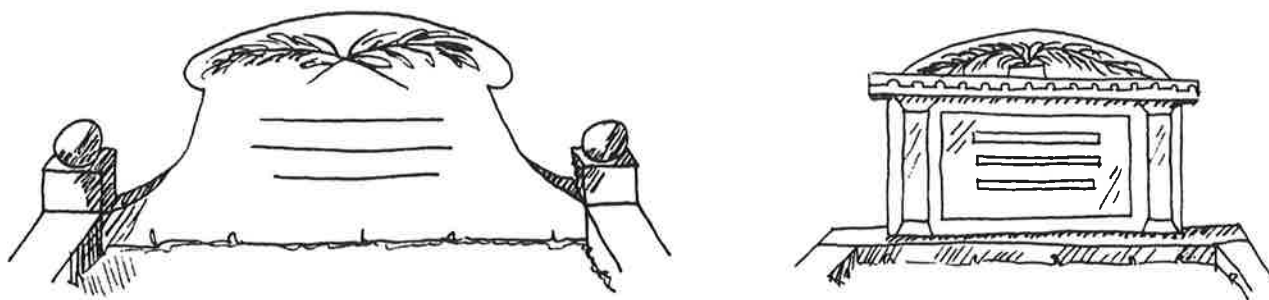
Följande avsnitt kommer att behandla de vanligast förekommande gravvårdarna från varje tidsperiod som finns representerade på Bergums kyrkogård. Utförligare redogörelse beträffande de tidsperioder och typer av gravanordningar som inte tas upp här, samt allmän gravvårdshistoria finns i kapitlet 'Historisk översikt beträffande begravningsskicket i Sverige'.

Bergums kyrkogård uppvisar en variationsrikedom beträffande gravvårdstyper från olika tidsepoker med början i 1600-talets slut. Från perioden 1780- till 1860-talen finns det dock inte en enda gravvård bevarad. Från 1860-talet fram till idag har kyrkogården gradvis fyllts på med gravvårdar, men antalet gravvårdar som är äldre än 1930 är relativt få i relation till antalet senare uppförda gravanordningar.

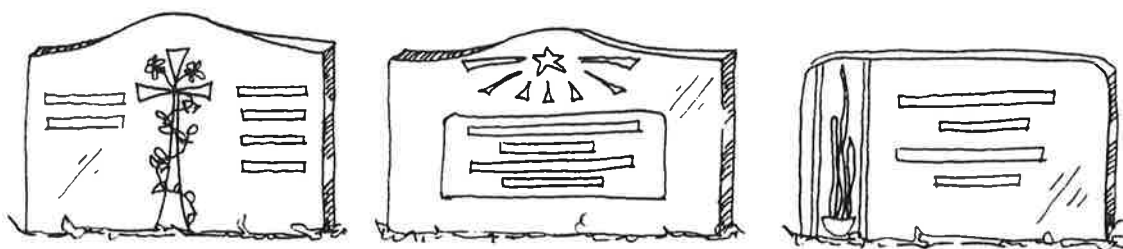
De äldsta gravvårdarna på kyrkogården står ej längre på sina ursprungliga platser utan finns uppställda utmed den norra delen av omgärningsmuren. De flesta av dessa vårdar härstammar från sent 1600-tal fram till 1700-tal, men några av dem är även tillverkade under sent 1800-tal.

Gravstenarna som är från sent 1600-tal är låga, smala och tunna, och tillverkade i sandsten. Gemensamt för dem alla är att den översta inskriptionen består av bokstäverna IHS, vilket på latin är en förkortning av 'Iesus Hominum Salvator' (= Jesus Människornas Frälsare) eller 'In Hoc Signo' (= i detta tecken (skall du segra)). Efterföljande inskriptioner anger årtal och namninitialer, t ex IED som kan betyda Ingrid EmilsDotter eller BBS som kan betyda Birger BengtsSon.¹⁸⁸ I övrigt är dessa

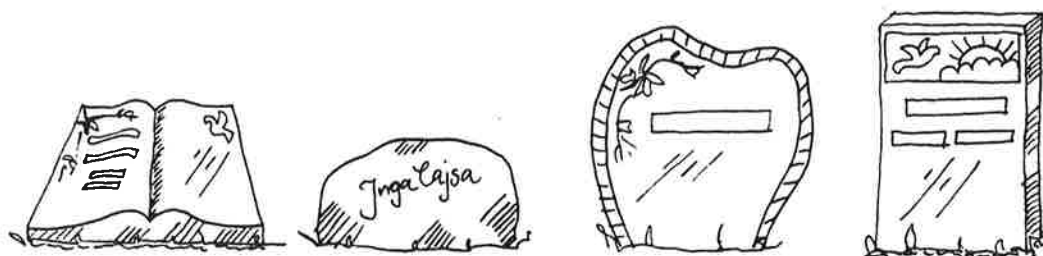
¹⁸⁸ Lundby Hembygdsförenings skriftserie - Nr 1, samt Inskrifter och symboler på våra gravvårdar.

Gravvårdar med inskriptionsstenen och ramen arbetade till en sammanhängande enhet är typiska för tidigt 1900-tal. Något senare blir gravstenarna starkt klassicerande med ett enklare formspråk. Från vänster gravvård med nyckelnummer 422-23a och 137-38.

Efterkrigstidens gravvårdar är låga och har en mycket enkel utformning. Från vänster gravvårdar med nyckelnummer 564-65, 626-27 och 651-52.

Inom den yngre delen av kyrkogården finns endast gravvårdar från 1960- till 1990-talen. Gravvårdarna från denna period uppvisar en fri och personlig utformning. Från vänster gravvård med nyckelnummer 4a/15, 5a/35, 5b/32 och 5/4.

gravvårdar endast smyckade med tunna skåror som bildar ram runt inskriptionen eller enklare mönster.

1700-talsgravstenarna är större och tunnare än 1600-talsstenarna men tillverkade i samma typ av sandsten. Stenarnas former varierar från fall till fall, men det är främst den övre kanten som stenhuggaren har lagt ner störst möda på att utforma. Överkanterna kan vara formade med en svag välvning, triangelformade, kantiga, etc, men ytterkanterna på gravstenarna är dock överlag ojämna. Dekorationen utgörs av tunna skåror som bildar mönster av olika slag som exempelvis trianglar, stiliserade blommor och ramar kring inskriptionen. Dessa stenar bär som 1600-talsstenarna inskriptionen IHS, dock i form av tre timglas, varav de två sista är sammanbundna till ett H, samt ett S. Inskriptionen på dessa stenar är mer uttömmande än de tidigare stenarnas, ofta med både för- och efternamn helt utskrivna och inte sällan med Orts- eller gårdsnamn nämnda.

De få gravanordningar från 1800-talets slut som finns bevarade på kyrkogården utgörs främst av höga stående vårdar i granit antingen med grovhuggna sidor och slät, blankpolerad framsida eller som obeliskformade stenar som är släta och ofta helt blankpolerade eller endast med framsidan polerad. Från perioden finns även något marmorkors på granitfundament och ett par gotikinspirerade marmorvårdar. Endast ett fåtal gravanordningar tillverkade i gjutjärn finns på kyrkogården. I kvarter 1 finns ett kors bevarat och i kvarter 2 ett kors med staket. Övriga vårdar i gjutjärn utgörs av kors som finns uppställda utmed norra muren. Några exempel finns på tunna kalkstensvårdar som antingen är välvd i överkant eller formad som en dödsbräda¹⁸⁹. Dessa vårdar pryds av en infälld marmorplatta.

Antalet tidiga 1900-tals gravvårdar är få på kyrkogården. De höga och polerade obeliskformade stenarna från det sena 1800-talet fortsätter att vara en vanlig gravvårdstyp i början av det nya seklet. Det finns dock ett fåtal tidstypiska gravvårdar där sten och ram är arbetade till en sammanhängande enhet. Dessa är tillverkade i ljus släthuggen granit. Vanligt är att granitklot pryder ramarnas hörn och att ramarnas kanter är avfasade. Ramarna blir större och mer formgivna fram mot 1930-talet. En annan typ av gravvårdar från 1930- till 1940-talen är de starkt klassicerande stenarna. På dessa är formspråket enkelt och ytorna släta med klassicerande symboler som utsmyckning.

Efterkrigstidens gravvårdar på kyrkogården karakteriseras av låga och breda vårdar med enkla och smäckra stenramar. Ram och vård är oftast tillverkade i samma material som i de allra flesta fall är släthuggen granit och helt eller delvis blankpolerad. Ofta är stenarna huggna så att inskriptionen är förhöjd och polerad. Vanligt är utsmyckningar som facklor, oljelampor, pelare, kors, stjärnor, blomrankor, ankare, mm. De flesta gravvårdar från denna period har en likriktad utformning.

Gravvårdarna från perioden 1970- till 1990-tal påvisar en tendens till en allt mer friare och personligare utformning av stenarna, både vad gäller material och form. Som exempel kan nämnas vanliga naturstenar med inskription, liggande vårdar formade som en bok, hjärtformade vårdar, mm. Vanlig utsmyckning är duvor, sol i moln, tallar,

¹⁸⁹ Se vidare om dödsbrädor under kapitlet "Historisk översikt beträffande begravningsskicket i Sverige".

blommor, mm. Ingen gravvård på kyrkogården från denna tidsperiod har stenram eller annan omgärdning.

Sammanfattande karakteristik

Landskapet kring Bergums kyrkogård med utspridda gårdar invid skogsdungar av lövträd, samt de öppna fälten bidrar tillsammans med den lilla vitkalkade kyrkan och den rödfärgade klockstapeln till den lantliga karaktär kyrkogården besitter. Det unika med Bergums kyrkogård är de relativt välbevarade 1600- och 1700-talsgravstenarna.

Området närmast kyrkan är den mest varierande delen av kyrkogården och präglas av blandningen mellan gravvårdar i olika bredder, höjder och utförande. Denna del innehåller det mesta av kyrkogårdens äldre gravvårdsbestånd, dvs sent 1800-tal, men det övervägande antalet vårdar är tillkomna mellan 1940- till 1960-talen. Invid den norra muren finns även de äldsta (1600-1700-tal) gravstenarna uppställda. Östra delen av kyrkogården har främst låga och breda gravvårdar från 1940-1960-talen, varav den övervägande delen av vårdarna har stenram. Området är terrasserat och de mest påkostade gravvårdarna finns högst upp närmast kyrkan. Den yngre delen av kyrkogården innehar gravvårdar från 1970-1990-talen, vilka alla är relativt små och står i strikta rader.

Kulturhistorisk bedömning och bevarandeförslag

Angereds och Bergums kyrkogårdar är historiska miljöer som ger god en bild av begravningskulturens historia från slutet av 1800-talet fram till idag. Dessutom finns ett drygt tiotal gravstenar från 1600-1700-talet, vilket är mycket ovanligt. Kyrkogårdarnas gravanordningar berättar inte bara om formvariationer och stilideal utan även om personer och yrkeskategorier som förekommit i trakten.

Det är en viktig uppgift att precisera de kulturhistoriska värden som Angereds och Bergums kyrkogårdar rymmer. Definieras och uppmärksammas dessa värden kan delar av historien bevaras och bli en del av framtiden.

Museet har i samråd med länsstyrelsens kulturmiljöenhet och juridiska enhet diskuterat hur ett säkerställande av kyrkogårdarnas kulturhistoriska värde bör ske. Det är lämpligt att särskilda föreskrifter upprättas där de kulturhistoriska bedömningarna kan utgöra underlag. Föreskrifterna skall utformas så att begravningslagens 7 kap, 25 och 26 §§ blir tillämpliga.

I det följande avsnittet ges en sammanfattning av de lagar som reglerar värden av våra begravningsplatser och som berör kyrkogårdarnas kulturhistoriska värden.

Lagstiftning

Från och med den 1 januari 1989 har pastoraten själva det stora ansvaret för utformningen av kyrkogårdar där den kommunala byggnadsnämnden utför viss prövning som faller under Plan- och bygglagen¹⁹⁰. Länsstyrelserna prövar numera bara de kulturhistoriska intressena. Nedan kommer delar av de lagar som konstituerar den ansvarsfördelning som gäller vid värden av kyrkogårdar att presenteras.

Kulturminneslagen¹⁹¹

Lagen om kulturminnen trädde i kraft den 1/1 1989. I lagens inledningskapitel (1 kap 1 §) slås fast att alla människor, ägare och brukare av kulturegendom, har ansvar för värden av kulturmiljön, vad den än består av: *”Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö. Ansvaret för detta delas av alla.”*¹⁹² Det innebär följaktligen att vi alla, gravrättsinnehavare, förvaltare, besökare, antikvarier m fl som kommer i kontakt med kyrkogårdar på ett eller annat sätt är ansvariga för värden av dessa.

Fjärde kapitlet omfattar den kyrkliga miljöns kulturhistoriska värden och är indelat i tre avsnitt: Kyrkobyggnader och kyrkotomter, Kyrkliga inventarier samt Begravningsplatser. Staten har endast tillsyn över de kyrkobyggnader, kyrkotomter och begravningsplatser som anlagts före år 1940 och tillsynen koncentreras till

¹⁹⁰ SFS 1987:246

¹⁹¹ Där ej annat anges är uppgifterna i avsnittet hämtade från Hoberg 1990.

¹⁹² SFS 1988:950

kulturhistoriska intressen. Om Riksantikvarieämbetet så beslutar kan det dock även gälla de anläggningar som tillkommit senare. Även om ett stort ansvar vilar på pastoraten idag så när det gäller kulturhistoriska intressen är det många gånger länsstyrelsens sak att pröva ärendet.

I 4 kap 11 § uttrycks: *"I vården av en begravningsplats skall dess betydelse som en del av vår kulturmiljö beaktas. Begravningsplatserna skall vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas eller förvanskas."*¹⁹³ Detta är en generell formulering som innebär att den omfattar alla begravningsplatser oavsett ålder. Att vårda och underhålla kyrkogårdar är pastoratens uppgift. Vården och underhållet måste utföras på ett sätt så att de kulturhistoriska värdena inte minskar.

Fortsättningsvis redogörs i § 13 för att: *"I fråga om en begravningsplats som anlagts före utgången av år 1939 krävs tillstånd av länsstyrelsen*

- 1. för att utvidga eller på annat sätt väsentligt ändra begravningsplatsen,*
- 2. för att där uppföra någon ny byggnad eller fast anordning eller riva eller väsentligt ändra befintlig byggnad eller fast anordning."*¹⁹⁴

Det kan vara svårt att veta vad väsentlig ändring innebär. Här är några exempel som Riksantikvarieämbetet ger.¹⁹⁵

- borttagande eller genomgripande ändring av hägnad ex staket eller mur
- ändring av material eller färgsättning på anordning inom begravningsplatsen
- ändring av konstnärlig utsmyckning utomhus då det ej rör sig om betydelselösa förändringar av praktisk karaktär
- större förändringar av gravkvarter och vägsystem inom begravningsplatsen
- små åtgärder som var för sig är betydelselösa, men som får betydelse för anläggningens helhetsverkan om de upprepas, t ex borttagande av gravramar och staket kring gravplatserna, ändrad trädvegetation samt ändrad markbehandling inom gravområden.

Det vanligaste problemet är det som uttrycks i den sista punkten dvs de små förändringar som utförs kontinuerligt under en längre tid och som så småningom åstadkommer väsentlig förändring. För att undvika det måste man tänka långsiktigt: vad får den här åtgärden för konsekvenser om den upprepas?

Bestämmelserna för kyrkliga inventarier gäller även på begravningsplatserna eller i byggnad på begravningsplats: 4 kap 6 § *"Inventarier av kulturhistoriskt värde, som hör till kyrkobyggnad eller annan kyrklig byggnad eller till begravningsplats, skall förvaras och vårdas väl."*¹⁹⁶ Bestämmelserna medför skyldighet att begära tillstånd hos länsstyrelsen för att avyttra, avföra från förteckningen, reparera, ändra eller flytta sådana föremål. Det gäller dock ej enskilt ägda föremål t ex gravvårdar med gravrätt.

¹⁹³ SFS 1988:950

¹⁹⁴ Ibid

¹⁹⁵ Hoberg s. 5 f

¹⁹⁶ SFS 1988:950

Vad som räknas som kyrkliga inventarier står preciserat i kulturminnesförordningen § 19 som avslutas: "...samt vissa äldre gravvårdar."¹⁹⁷ De gravvårdar som innefattas i denna grupp kan vara gravhällar i kyrkans golv och hällar av kulturhistoriskt värde, oavsett om de tidigare varit placerade i kyrkan eller utanför, men som nu har en museal uppställning i kyrkan eller utanför. Av de gravanordningar som står på kyrkogården är det dock en begränsad del som omfattas av bestämmelserna. Det rör sig i första hand om gravanordningar från medeltiden till 1800-talets mitt, innan den industriella gravstensproduktionen startade.

Begravningslagen

Begravningslagen trädde i kraft den 1 april 1991. I begravningslagen finner man ytterligare bestämmelser som har betydelse för kulturvården av kyrkogården. Det gäller bl a utformningen av nya gravanordningar som får konsekvenser för bevarandet av kulturhistoriskt värdefulla miljöer på kyrkogården. I 7 kap 26 § sägs:

*"Gravrättsinnehavaren bestämmer gravanordningens utseende och beskaffenhet. Detsamma gäller gravplatsens utsmyckning och ordnande i övrigt. Upplåtaren får dock besluta de begränsningar i gravrättsinnehavarens bestämmanderätt som är nödvändiga för att tillgodose en god gravkultur."*¹⁹⁸

I propositionen rörande den nya begravningslagen (Prop. 1990/91:10) förtydligas upplåtarens möjligheter att utforma begränsade föreskrifter. *"Upplåtarens begränsade föreskrifter skall utgöra avsteg från denna grundläggande princip och de får inte vara mer långtgående än vad som är nödvändigt för att tillgodose en god gravkultur."*¹⁹⁹ I anslutning till detta framhåller författaren att föreskrifter som kan anses befogade för en del av en begravningsplats, t ex med hänsyn till miljön eller de kulturhistoriska värdena, inte alltid går att hävda i en annan del. För att kringgå problemet föreslås upplåtaren att planera vissa delar av begravningsplatserna så att enskilda där får en större frihet. Upplåtaren kan med andra ord meddela föreskrifter som syftar till att förhindra påtagligt störande inslag i en känslig miljö.

I propositionen uttrycks tydligt hur stark den enskildes rätt är när det gäller utformning av gravanordning. Det blir alltså betydelsefullt var huvudmannen upplåter gravplatser och framför allt hur han återupplåter. Det är viktigt att förstå att när huvudmannen återupplåter en gravplats tappar han i princip kontrollen över gravanordningen.

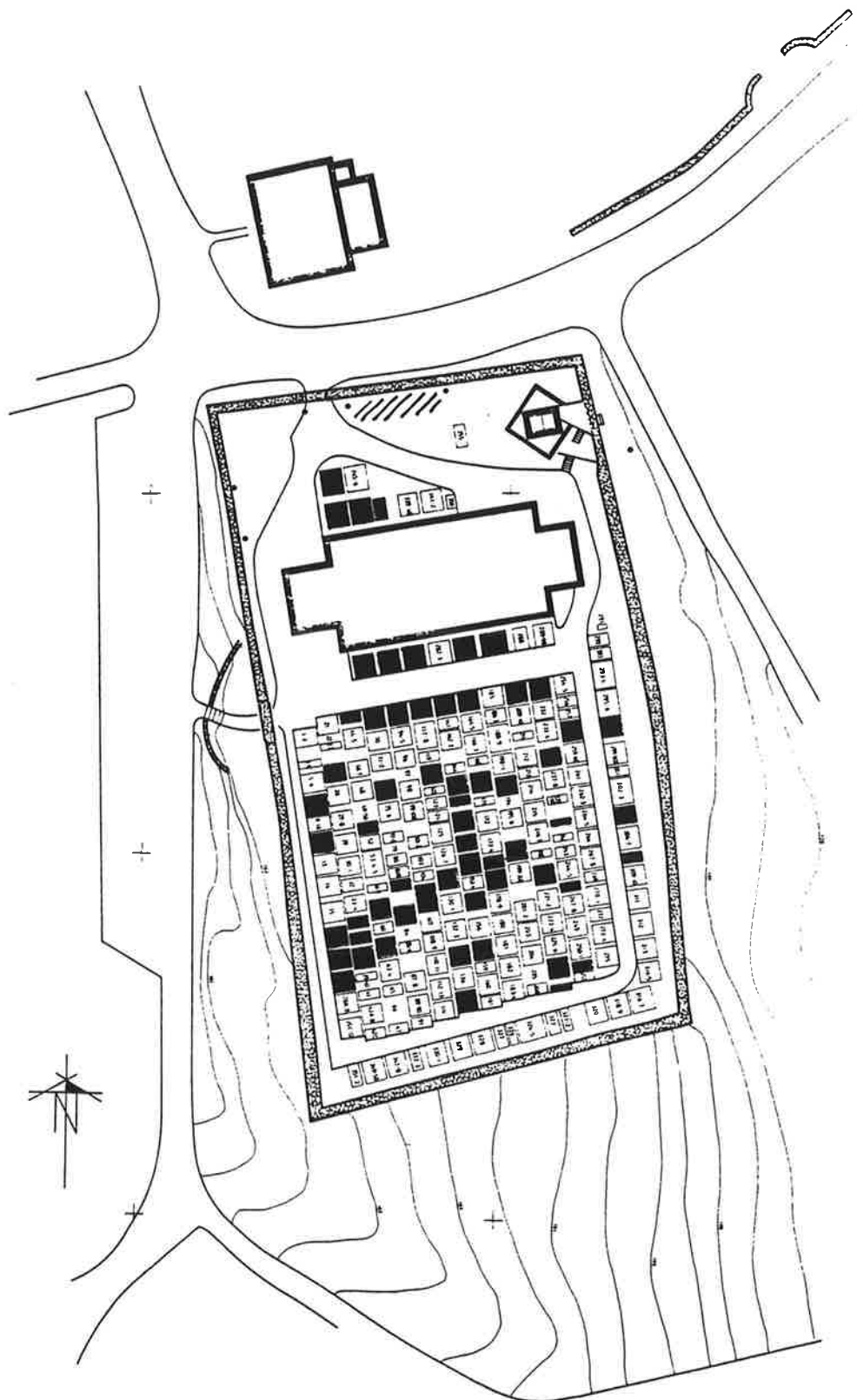
Vidare gäller i 7 kap 37 §: *"Om en gravanordning har tillfallit upplåtaren och den är av kulturhistoriskt värde eller av annat skäl bör bevaras för framtiden, skall upplåtaren om möjligt lämna kvar den på platsen. Om gravanordningen ändå måste föras bort från gravplatsen, skall den åter ställas upp inom begravningsplatsen eller på någon annan lämplig och därtill avsedd plats."*²⁰⁰ Paragrafen uttrycker att pastoratens ansvar för att

¹⁹⁷ SFS 1988:1188

¹⁹⁸ SFS 1990:1144

¹⁹⁹ Prop. 1990/91:10 s. 62

²⁰⁰ SFS 1990:1144

Plan över Angereds gamla kyrkogård upprättad av Berggren & Skalle Arkitektkontor AB 1996. Gravvårdar med kulturhistoriskt värde är markerade. Det streckade området utmed norra muren avser de gravvårdar som flyttats från sin ursprungliga plats.

bevara kyrkogården kulturhistoriska värden även regleras genom begravningslagen och lägger därmed ett stort ansvar på pastoraten även vad gäller de enskilda gravanordningarna.

Naturvårdslagen

Ytterligare ett regelverk som påverkar vissa delar av kulturmiljön är Naturvårdsförordningen²⁰¹. Det nyinstiftade biotopskyddet tillämpas bland annat som skydd för alléer. I förslag till allmänna råd 1994-07-06 beskrivs vad som definieras som allé: *"Lövträd planterade i en enkel eller dubbel rad som består av minst fem träd längs en väg eller i ett i övrigt öppet landskap. Träden skall till övervägande del utgöras av vuxna träd."* Då vi ofta finner trädrader på kyrkogårdarna som faller inom ovanstående definition kan biotopskyddet komma att spela avgörande roll ifråga om hur man vårdar kyrkogårdens träd.

I lagens förarbete förklaras hur det är tänkt att biotopskyddet skall fungera:

"Biotopskyddsbestämmelserna innebär förbud att avverka alléer. Skyddet bör däremot inte innebära att avverka enskilda träd i syfte att ersätta dessa mot nya. Utbyte av träd görs på ett sådant sätt att alléns karaktär inte skadas eller så att biotopen inte längre omfattas av skyddet t ex genom att merparten av träden avverkas så att allén inte till huvudsaklig del består av vuxna träd. Till skadliga företag kan räknas grävning, schaktning eller markbearbetning i allén."

Vidare preciseras varför alléerna skall skyddas: *"De är viktiga för bevarandet av den biologiska mångfalden... De enskilda träden utgör inte sällan livsmiljö för rödlistade arter framförallt bland lavar och svampar. De kan även vara häckningsmöjligheter och viloplatser för hålbbyggande fåglar och fladdermöss. För födosökande fåglar är träden betydelsefulla genom sin insekts- och frörikedom."*

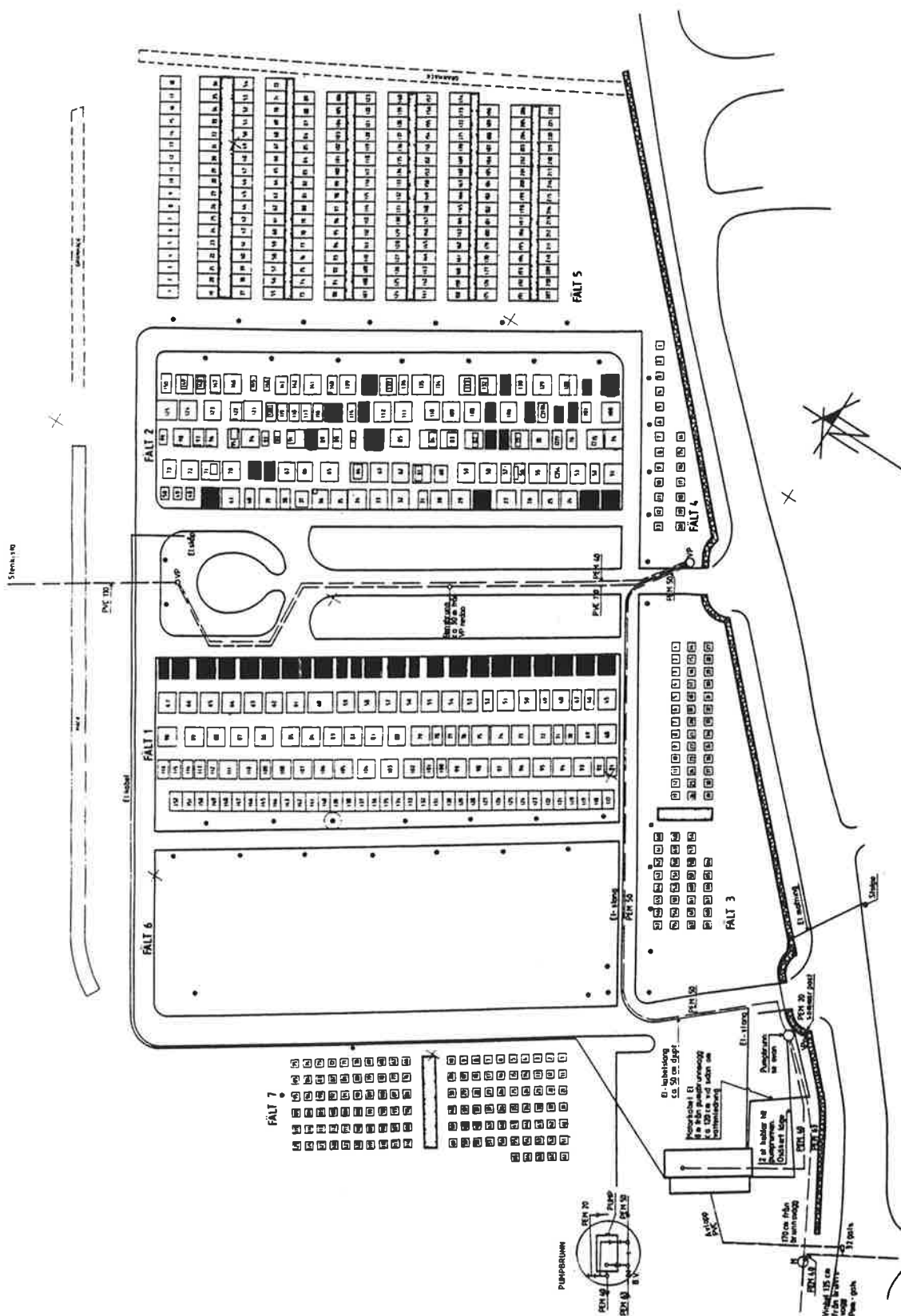
Bevarandeförslag - Angereds kyrkogårdar

Vid formulerandet av ett bevarandeprogram för Angereds kyrkogårdar är det betydelsefullt att bevara den miljö som skapas av fältens form, gångsystem och vegetation och som ger kyrkogårdarna dess karaktär.

Gravanordningarna på Angereds gamla kyrkogård ger en traditionell bild av en kyrkogård som utvecklats under snart 600 år. Genom den effektiva återupplåtning av gravrätter som har skett genom tiden finns endast gravanordningar från slutet av 1700-talet fram till 1994 bevarande. Ett fåtal exempel från 1800-talets tidigare del finns bevarade utefter den norra muren. Angereds nya kyrkogård uppvisar gravanordningar från dess anläggningstid i början av 1900-talet fram till idag.

Kyrkogårdarnas gravanordningar ger uttryck för formvariationer och stilideal och berättar om personer och yrkeskategorier som förekommit i trakten under de perioder den har använts. Bevarandeprogrammet är utformat så att det omfattar kyrkogårdens

²⁰¹ SFS 1993:1086

Plan över Angereds nya kyrkogård upprättad av Berggren & Skalle Arkitektkontor AB 1995. Gravvårdar med kulturhistoriskt värde är markerade.

övergripande karaktär med planform, gångsystem, vegetation och omgärdning samt fältens gravanordningar.

Beträffande de enskilda gravvårdarna har ett urval av dessa gjorts efter bestämda kriterier. Samtliga gravvårdar uppförda före 1930 har bedömts särskilt viktiga att bevara. Detta urval beror främst på att gravanordningarna i ovan nämnda kategori är förhållandevis få i relation till andra gravvårdstyper. En annan faktor är att tillgången på markytan för gravsättning är stor. Gravvårdar med ålderdomligt utseende, speciellt konstnärlig utformning, personhistoriskt intresse, gjutjärnsdetaljer samt buxbom eller sedumtäckta yta har fått ett starkt skydd, men de flesta av dessa kategorier faller under kategorin äldre än 1930 och skyddas därför automatiskt.

Riktlinjer för Angereds gamla kyrkogård som helhet

Följande karaktärsdrag och delar av kyrkogårdsmiljön har bedömts som väsentliga att bevara ur kulturhistorisk synpunkt och gäller kyrkogården som helhet:

- Kyrkogårdens planform skall bevaras då den troligtvis har ursprunglig form.
- Kyrkogårdens gräsytor är ursprungliga och skall bevaras
- Det gångsystem som finns idag skall bevaras. Det har behållit sin karaktär från åtminstone 1791, kanske längre. Alla gångar har fått behålla sin grusyta och den skall ej heller fortsättningsvis förändras.
- Portalerna från 1790-talet utgör ett omistligt inslag i kyrkogårdsmiljön och skall bevaras. Även den tillhörande muren samt övriga äldre entréer skall bevaras.
- Klockstapeln skall bevaras och bör ej genomgå några väsentliga förändringar samt skall underhållas med traditionella metoder och material.
- Vegetationen är en viktig del av kyrkogårdens karaktär. De få äldre träd som finns kvar skall bevaras och skadat växtmaterialet ska bytas ut mot liknande.
- Alla gravanordningar äldre än 1930 skall bevaras och vårdas på plats.
- Återlämnade gravanordningar äldre än 1930 bör ej återupplåtas.
- Buxbomshäckar och sedumtäckta gravplatsytor skall bevaras och vårdas.
- Återlämnade stenramar utan vård bör bevaras och kan återupplåtas.
- Vid nytillskott av gravanordningar bör detta ske på befintliga tomma gravplatser med eller utan stenram och med hänsyn till de äldre gravanordningarna.
- Äldre bänkar och vattenposter skall bevaras.

Riktlinjer för Angereds nya kyrkogård som helhet

Följande karaktärsdrag och delar av kyrkogårdsmiljön har bedömts som väsentliga att bevara ur kulturhistorisk synpunkt och gäller kyrkogården som helhet:

- Kyrkogårdens planform skall bevaras då den har sin ursprunglig form.
- Det gångsystem som finns idag skall bevaras. Det har behållit sin karaktär från anläggningstiden i början på 1900-talet. Alla gångar har fått behålla sin grusyta och den skall ej heller fortsättningsvis förändras.
- Muren samt den ursprungliga äldre entrén skall bevaras.
- Vegetationen är en viktig del av kyrkogårdens karaktär. Den dubbla granhäcken skyddar effektivt kyrkogården från vind och skall som övriga alléträd bevaras. Skadat växtmaterialet ska bytas ut mot liknande.

Riktlinjer för de enskilda fälten

Specifika regler har utformats för vissa enskilda fält. Generella regler gäller dock där ej annat anges:

- Alla gravanordningar äldre än 1930 skall bevaras och vårdas på plats.
- Återlämnade gravanordningar äldre än 1930 skall ej återupplåtas.
- Buxbomshäckar och sedumtäckta gravplatsytor skall bevaras och vårdas.
- Återlämnade stenramar utan vård bör bevaras och kan återupplåtas.
- Vid nytillskott av gravanordningar bör detta ske på befintliga tomma gravplatser med eller utan stenram och med hänsyn till de äldre gravanordningarna.

För de enskilda fälten gäller följande:

Fält 1

Fältet har en tydlig struktur med fem raka rader av gravanordningar som sträcker sig i kvarterets längdriktning. Alla gravanordningarna vänder sig mot mittgången, dvs nordost. Fältets struktur är viktig att bevara som enhetlig miljö. Utöver de generella reglerna gäller därför följande:

- Gravanordningarna i raden närmast mittgången (nr 22-44) har stort kulturhistoriskt intresse ur miljöhänseende och skall bevaras och vårdas som representanter för sin tid. De ska heller ej återupplåtas.
- Återtagna gravanordningar på fältet i övrigt bör återanvändas.
- Vid nytillskott av gravanordningar skall detta ske i kistgravsformat samt de skall placeras så att de tar hänsyn till fältets övergripande struktur.

Fält 2

Fältet är det enda som fortfarande har gravanordningar från 1910-20-talet bevarade. Det är av stor vikt att bibehålla dess karaktär. Utöver de generella reglerna gäller därför följande:

- Befintliga gravanordningar skall bevaras, och bör ej återupplåtas.
- Vid nytillskott av gravanordningar skall detta ske i kistgravsformat.
- Gravanordningar äldre än 1930 har stort kulturhistoriskt värde.

Riktlinjer för de enskilda gravvårdarna med stort kulturhistoriskt värde

Med stort kulturhistoriskt värde menas att gravvården har ett omistligt värde och på alla sätt måste bevaras för framtiden. Detta innebär följande:

- Samtliga gravvårdar inom ovan nämnda kategori skall vårdas, dvs järnstaket skall målas, skadade gravvårdar skall lagas, buxbomshäckar och sedumtäckta ytor skall skötas och konservator skall upprätta program för och på lämpligt sätt åtgärda skadade äldre gravanordningar.
- Inga gravvårdar i ovannämnda kategori får avlägsnas.
- Inga gravanordningar inom ovannämnda kategori får flyttas.

Som nämndes ovan ställs högre krav på de gravanordningar som är upptagna som kyrkliga inventarier. På Angereds kyrkogårdar är följande stenar upptagna på inventarielistan:

- Lillies gravhäll utmed södra kyrkmuren
- Den gravhäll som sitter monterad på norra väggen under läktaren i kyrkorummet, och som är köpmannen Lars J Hägers.

Det är dock lika angeläget att de nya gravvårdarnas utformning och placering samt eventuell komplettering görs på ett varsamt sätt så att kyrkogårdens huvudsakliga karaktär bevaras och inte förvanskas.

Bevarandeförslag - Bergums kyrkogård

Genom att studera gravanordningar från olika tidsperioder kan man på ett relativt bra sätt bilda sig en uppfattning om skiftningar i stilideal, olika typer av tillverkningsmetoder samt vad det är för personer och yrkeskategorier som förekommit i socknen under de perioder som kyrkogården använts. Det är därför av största vikt att ett representativt urval av gravanordningar från olika tidsperioder bevaras och vårdas för att ge en så bred förståelse som möjligt av kyrkogården och socknen .

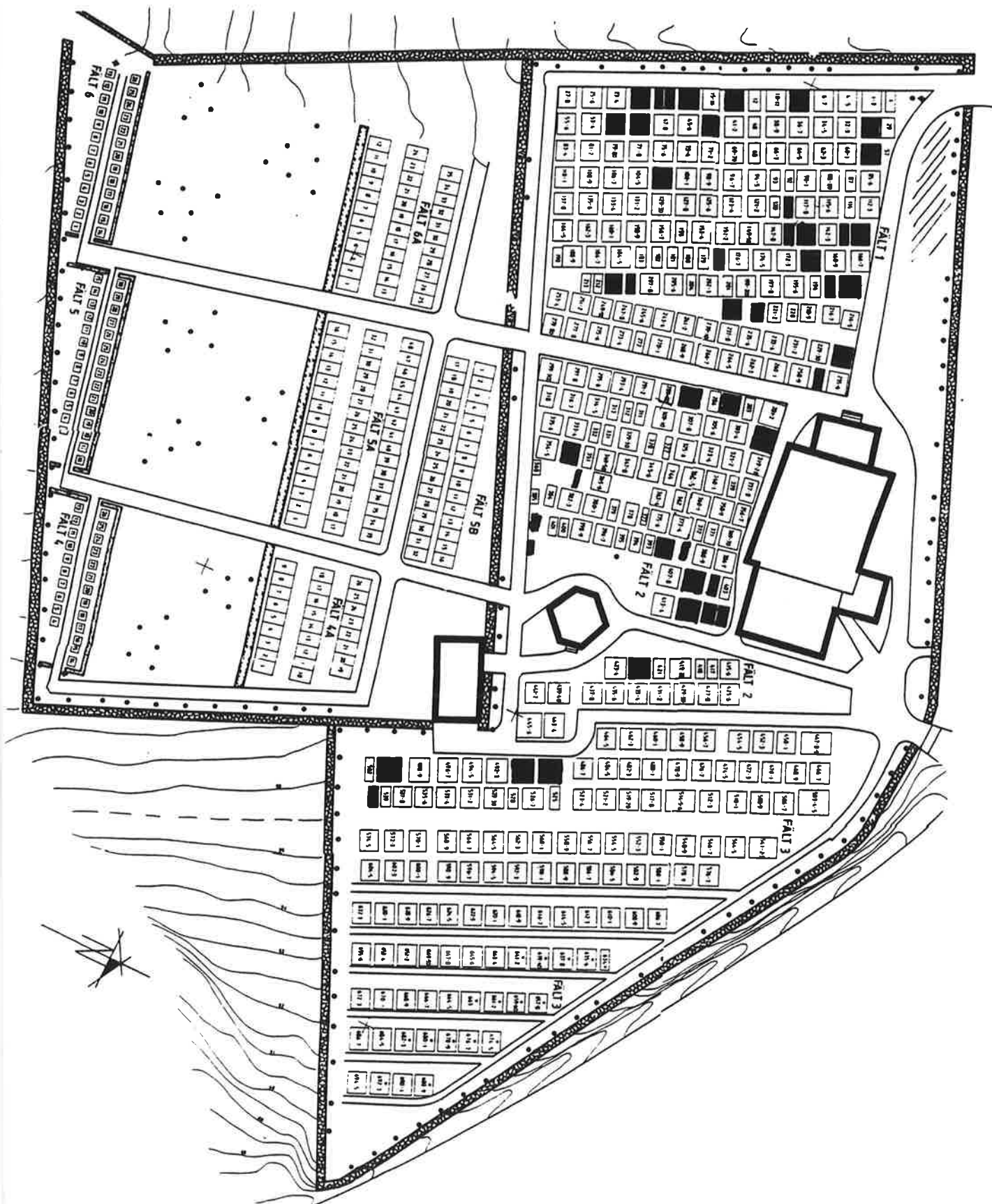
Bevarandeprogrammet för Bergums kyrkogård är utformat så att det omfattar kyrkogårdens övergripande karaktär med planform, gångsystem omgärdning och vegetation, generella riktlinjer för den äldre respektive yngre delen, samt specifika riktlinjer för varje fält. Specifika riktlinjer för de enskilda fälten inom den yngre delen av kyrkogården har dock inte bedömts som nödvändiga, varför endast generella riktlinjer ställts upp för denna del.

Riktlinjer för kyrkogården som helhet

Följande karaktärsdrag och delar av kyrkogårdsmiljön har bedömts väsentliga att bevara ur kulturhistorisk synpunkt och gäller kyrkogården som helhet:

- Planformen skall bevaras. Eventuell utvidgning bör ske i anslutning till den yngre delen.
- Kyrkogårdens omgärdning i form av stenmur skall bevaras, liksom muren mellan den nya och gamla delen. Muren visar kyrkogårdens olika utvidgningsfaser och vid eventuell utvidgning skall befintliga murar bevaras för att påvisa den äldre planformen.
- De båda entréerna i norra muren skall bevaras med grindstolpar och grindar. Trappan upp mot entrén i nordost skall bevaras. Viktigt att bevara är de stenhällar som ligger i marken mellan grindstolparna med året 1874 inristat.
- Kyrkobyggnaden och klockstapeln skall bevaras och bör ej genomgå väsentliga förändringar, samt underhållas med traditionella metoder och material.
- Träden utmed omgärdningsmuren är en viktig del av kyrkogårdens karaktär. Äldre träd skall bevaras och skadat växtmaterial skall ersättas med samma typ av växter.
- Äldre bänkar av gjutjärn med träsits skall bevaras och underhållas.

Ritningen visar Bergums kyrkogård med gravvårdar som har stort kulturhistoriskt värde markerade. Det streckade området utmed norra muren avser de gravvårdar som flyttats från sin ursprungliga plats. Situationsplanen är upprättad år 1996 av Bergen och Skalle Arkitektkontor AB.

Riktlinjer för den äldre delen av kyrkogården

Följande generella riktlinjer gäller för den äldre delen av kyrkogården som helhet, samt för de enskilda gravanordningarna inom denna del:

- Sparsam plantering rekommenderas inom fälten för att bibehålla fältens karakteristiska öppenhet.
- Fältens planform skall bevaras och som en följd av detta även gångsystemet.
- Alla gravanordningar äldre än år 1930 har stort kulturhistoriskt värde, då dessa är förhållandevis få i relation till senare gravvårdstyper. Det är dock viktigt att ett representativt urval från yngre tidsperioder än 1929 bevaras för att påvisa att kyrkogården har använts under en längre period.
- Återlämnade gravanordningar med stort kulturhistoriskt värde skall ej återupplåtas eller återanvändas.
- Återlämnade stenramar utan vård skall bevaras och kan återupplåtas.
- Vid nytillskott av gravanordningar på befintliga tomma gravplatser skall utformningen göras på ett varsamt sätt så att kyrkogårdens och de enskilda fältens huvudsakliga karaktär bevaras och inte förvanskas.

Riktlinjer för de enskilda fälten

Utöver de generella riktlinjerna gäller följande specifika regler för de enskilda fälten inom den äldre delen av kyrkogården:

Fält 1

Fältet är ett av de äldsta på kyrkogården och innehåller det största antalet 1800-talsgravvårdar. Gravanordningar finns representerade från slutet av 1800-talet och fram till idag, med betoning på gravvårdar från 1930-60-talen. Utöver de generella riktlinjerna gäller följande:

- Det är av största vikt att fältets blandade karaktär bibehålls för att påvisa att det har använts under en längre tid. Därför skall ett representativt snitt av gravvårdar från varje tidsperiod som finns representerat i fältet bevaras.
- Vid nytillskott av gravanordningar skall detta ske i kistgravsformat.

Fält 2

Fältet är ett av de äldsta på kyrkogården. Gravanordningar finns representerade från hela 1900-talet, med några inslag av sent 1800-tal. Den västra delen av fältet har en blandad karaktär med höga och låga gravvårdar, medan den östra till största delen består av låga och breda gravvårdar med stenram. Utöver de generella riktlinjerna gäller följande:

- Det är av största vikt att fältets blandade karaktär i väst, samt den homogena prägeln i öst bibehålls. Därför skall nytillskott av gravvårdar utformas på ett varsamt sätt och med hänsyn till de befintliga gravanordningarna.

- För att påvisa att fältet använts under en längre tid skall ett representativt snitt av gravvårdar från varje tidsperiod som finns representerat i fältet bevaras.
- Vid nytillskott av gravanordningar skall detta ske i kistgravsformat.

Fält 3

Fältet präglas av den terrassering som sänker sig från väst mot öst. På de övre terrasserna finns gravanordningar med stenram, medan det nedanför dessa till största delen finns gravvårdar utan stenram. Fältet präglas främst av gravanordningar från 1940-60-talen. Utöver de generella riktlinjerna gäller följande:

- Terrasseringen skall bevaras.
- Vid nytillskott av gravanordningar skall detta ske i kistgravsformat, samt med stenram på de terrasser där detta är vanligt.

De äldre gravstenarna på gräsfältet utmed norra muren

Utefter den norra muren finns kyrkogårdens äldsta bevarade gravstenar uppställda. Dessa har flyttats från sina ursprungliga platser, varför ingen tillhörande grav finns. Utöver de generella riktlinjerna gäller följande:

- Samtliga gravstenar har stort kulturhistoriskt värde.

Riktlinjer för den yngre delen av kyrkogården

Följande generella riktlinjer gäller för den yngre delen av kyrkogården som helhet, samt för de enskilda gravanordningarna inom denna del:

- Öppenheten och siktsträckan mot väst bör bevaras.
- Fältens planform bör bevaras, samt det häcksystem som delar in de olika fälten. Som en följd av detta bör även gångsystemet bevaras.
- Ett representativt urval av gravanordningar från de tidsperioder som finns representerade inom de olika gravfälten i den yngre delen bör bevaras i framtiden.

Riktlinjer för de enskilda gravvårdarna med stort kulturhistoriskt värde

Med stort kulturhistoriskt värde menas att gravvården har ett omistligt värde och på alla sätt måste bevaras för framtiden. Detta innebär följande:

- Samtliga gravvårdar inom ovannämnda kategori skall vårdas, d v s järnstaket skall målas, skadade gravvårdar skall lagas och konservator skall upprätta program för och på lämpligt sätt åtgärda skadade gravanordningar.
- Inga gravanordningar i ovannämnda kategori får avlägsnas, flyttas eller återupplåtas.

Det är dock lika angeläget att de nya gravvårdarnas utformning och placering, samt eventuell komplettering görs på ett varsamt sätt så att kyrkogårdens huvudsakliga karaktär bevaras och inte förvanskas.

Skötselråd

När det gäller vården av den enskilda gravvården finns det vissa huvudregler för hur man bör förfara. De skötselråd som sammanställts i det följande avsnittet kan ge en del vägledning, men gäller endast för sten som inte är allvarligt skadad. Den viktigaste grunden för alla åtgärder är att de inte får skada gravvården och att de skall förlänga gravvårdens livslängd. En äldre gravvård kan och skall inte se ut som om den var ny efter åtgärden. Riksantikvarieämbetet kan ge råd i dessa frågor och anordnar skötselkurser i vårdfrågor.

I vissa fall kan det vara lämpligt att anlita en konservator för rådgivning och upprättande av vårdplan för att på så sätt säkerställa ett bevarande av de kulturhistoriskt värdefulla gravvårdarna som är svårt vittrade och bevuxna. För dessa kan det vara lämpligt att skonsamt rengöra och konsolidera stenen.

Rengöring

Behöver gravvården rengöras och i så fall varför? Hur ren bör den bli? Att rengöra en vård för att den skall bli vackrare har inte första prioritet om objektet klassats som kulturhistoriskt intressant. Om rengöringen däremot handlar om att kunna avläsa en inskription och skulptural relief är det kanske nödvändigt för att man skall kunna skapa sig en förståelse för objektet. Rengöring bör också självklart utföras om smutsen kan anses skadlig för objektet.

Vid rengöring gäller att ju mildare ingredienser och ju mindre mängd rengöringsvätska som används desto bättre. Rengöringsmetoden är beroende av vad som skapat smutsen. Jord och sand som ligger löst kan borstas och eventuellt dammsugas bort. Biologisk påväxt, som lavar måste mjukas upp med vatten. Man kan börja med att väta hällen och därefter lägga en inpackning med cellstoff (eller hushållspapper) och vanligt vatten. Inpackningen täcks in med plastfolie av typen Gladpack som förhindrar avdunstning. Detta får verka under ett dygn före stenytan rengörs noga med mjuka nylonborstar (aldrig metall). Skölj väl och lämna inga synliga rester av lavkroppar kvar eftersom de kan utgöra en grogrund för en ny snabb återkolonisation.

Om vatten inte mjukar upp den biologiska påväxten kan man försöka med en 5% Ammoniaklösning löst i vatten som man förfar med på samma sätt dvs låter verka i cellstoffinpackning täckt med plastfolie under några timmar. Skölj mycket noga efteråt. Vill man absolut använda ett rengöringsmedel skall det vara neutralt dvs med pH 7. Rengöring med vatten får aldrig utföras när det finns risk för frost.

När gravvården är rengjord får resultatet inte vara sådant att man sammanblandar den med en nyhuggen vård. Patina²⁰⁴ är mycket viktigt på ett objekt som stått utomhus i flera hundra år. De färgförändringar som skapats genom åren bör visas respekt. Tids-

²⁰⁴ Patina är de spår som tiden lämnar på ett objekt.

intervallet skall vara synligt. Rengöring som har gjorts kan inte göras ogjord eftersom rengöring inte är en reversibel behandling. Sluta därför medan tid är.

Korroderande förankringsjärn

En av de största och viktigaste arbetsuppgifterna som bör utföras på gravanordningarna på kyrkogården handlar om att byta eller rostskyddsbehandla de korroderande förankringsjärnen. Stora skador har orsakats på stenmaterialet på grund av järnkramlornas expansion. Att byta dessa förankringsjärn mot rostfritt stål kommer att betyda mycket för framförallt kisthällarnas fortsatta fortlevnad som kulturobjekt.

Vid byte är det viktigt att ta hänsyn till hur förankringsjärnen är fästade och hur de är utformade. Det är intressant inte minst ur teknikhistorisk synvinkel. Kanske finns det en möjlighet att datera tumborna tidsmässigt eller att härleda dem till olika gravfirmor med avseende på deras konstruktion? Detta skrivet med den förvissningen att, det finns mycket kunskap att hämta för ett vaksamt öga när detta arbete utförs.

Justering av gravanordningar

Sättningar på kisthällar kan orsaka sprickbildningar och materialbortfall. Vid en stabilisering och upprättning av själva hällkonstruktionen borde en diskussion tas om huruvida en fuktspärr skall placeras under de vittrade sidohällarna. Att kapillärt avskilja stenen från markfukten kommer att i sin förlängning visa sig klokt ur bevarandesynpunkt även om initialkostnaden kan vara dyr. Blyplattor kanske kan användas i vissa fall eller varför inte ett block av en tät bergart som får fungera som sockel?

Lagningar

Mindre delar som hörn och flisor som sprungit loss från gravvårdarna kan fästas direkt genom punktlimning med epoxy. Det är mycket viktigt att stenyterna är rena när man limmar samt att ingen frostrisk förekommer. När större stenfragment skall fästas, som vid sönderspruckna kistlock, måste delarna tappas samman med rostfria ståldubb för att ge tillräcklig hållfasthet. Lagningar bör utföras med lagningsbruk från AB Stenteknik i Stegesund, som erbjuder noga avpassade bruk för olika stenmaterial. Gör generell lagningen några millimeter större än originalytan, men se till att inte sprida bruket på ett större område än vad som krävs. När bruket torkat kan ytan slipas ned till önskad nivå. Undvik dock att slipa på själva stenmaterialet.

Konsolidering

Konsolidering med kiselsyraester skall ej utföras av icke fackutbildad konserveringspersonal.

Imålning

Gravvårdar som tidigare haft imålade inskriptioner kan förnyas försiktigt med en lackfärg som är upplösningsbar med BUMS färgborttagningsmedel. Förgyllning med bladguld är ett noggrant och tålmodskrävande arbete som bör lämnas till fackman. Enklare varianter som guldbronsfärg bör undvikas eftersom de kan ge upphov till kopparutfällningar.

Allmänna vårdåtgärder

Mycket av det viktiga arbetet med gravvårdarna ligger i den allmänna tillsynen. Att vara försiktig när större fordon skall manövreras så att vårdarna inte tar skada och markera gångvägar tydligt så att besökare inte i onödan kliver på hållarna, är enkla och odramatiska åtgärder som betyder mycket för gravvårdarnas bevarande.

Att dagligen vara vaksam på vårdarnas tillstånd genom att ta bort regnvatten och snö från kistlocken och sopa rent dem från löv och nedfallande grenar, betyder på längre sikt att gravvårdarna får finnas kvar som de unika objekt de är. Om något inträffar som behöver åtgärdas se till att göra det hellre förr än senare.

Gjutjärn

Ett fåtal av gravvårdarna på Angered och Bergums kyrkogårdar är utförda i gjutjärn. Många av dem är idag i stort behov av renovering. Det är viktigt att rusta upp, måla och underhålla dessa, för att undvika att detta kulturarv går förlorat. Gjutjärn befrias från rostbeläggning med stålborste. Därefter grundas järnet och slutstrykes med linoljefärg.

Källor och litteratur

Informanter

Informant 1	Lars-Göran Rydberg, arbetsledare på Kvibergs distrikt. Intervjuad per telefon 13/3 1997.
Informant 2	Rolf Eknefeldt, stiftskonsulent utbildning, Göteborgs stifts. Intervjuad på Angereds kyrkogård 19/3 1997.
Informant 3	Knut Askenhed. F d kyrkvaktmästare på Bergum. Intervjuad per telefon 7/11 1996.
Informant 4	Rune Torwald. Bosatt i Bergum och aktiv i Hembygdsföreningen. Samtal vid Bergums kyrkogård 17/7 1996 samt per telefon 7/11 1996.
Informant 5	Roland Andersson. Arbetsledare på Bergum, Göteborgs Kyrkogårdsförvaltning. Intervjuad per telefon 7/11 1996.
Informant 6	Dagmar Johansson. Uppväxt nära Bergums kyrkogård. Intervjuad per telefon 12/11 1996.
Informant 7	Lars-Olof Lööf, intendent, Göteborgs Stadsmuseum. Förfrågan per telefon 14/4 1997.

Otryckta källor

Antikvariskt topografiskt arkiv (ATA), Riksantikvarieämbetet, Stockholm

- Kungliga Byggnadsstyrelsens handlingar rörande Angereds kyrka och Bergums kyrka
- Riksantikvarieämbetets handlingar rörande Angereds kyrka och Bergums kyrka
- Tidningsurklipp rörande Angereds och Bergums kyrkor

Angereds församlings arkiv:

- Handlingar angående kyrkogård och begravningskapell 1916-1969, O I: 3

Bergums församlings arkiv:

- Kyrkorådsprotokoll
- Lagfartsprotokoll
- Förslagsritning till utvidgning 1964

Göteborgs stadsarkiv:

- Kartor över Angereds och Bergums byar

Göteborgs Stadsmuseums arkiv:

- Bebyggelse XIII b, Västergötland, Vättle Härad
- Artiklar rörande Angereds och Bergums kyrkor, kyrkogårdar och bygd
- Fotografier på kartor och Bergums kyrka och kyrkogård
- Ritningar rörande Bergums kyrka

Kyrkonämndens centralarkiv, Göteborg:

- Kyrkogårdsstyrelsens protokoll
- Angereds kyrkas restaurering 1989-90. Dnr: 90/KN249

Kvibergs distrikts arkiv:

- Pärm med div handlingar rörande Angereds och Bergums kyrkogårdar
- Karta över Angereds gamla kyrkogård upprättad 1929
- Ritningar rörande utvidgningen av Angereds nya kyrkogård 1967
- Ritningar rörande bårhus och utvidgning 1964 av Bergums kyrkogård

Landsarkivet i Göteborg, Kyrkoarkiv, Angered och Bergum:

- Sockenstämmoprotokoll
- Räkenskaper för kyrkan
- Övriga handlingar rörande kyrka och kyrkogård

Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län, kulturmiljöenheten, Göteborg:

- Undersökning av Angereds och Bergums kyrkogårdar utförd av ABAKO 1980

Berg, K-O

Kyrkogårdarna i Göteborg. Manus till informationsfolder med samma namn. Tryckt år 1989.

Berg, K-O

Pressmeddelande 1980-10-14

Hoberg, B

"En ny utmaning - Kulturminneslagen". Föredrag vid föreningen Sveriges Kyrkogårdschefers årskongress, Växjö 3-5 september 1990.

Hoberg, B "Vägledning för inventering av kyrkogårdar och begravningsplatser". Arbetshandling 1985-03-18, 1990-01-12.

Tryckta källor och litteratur

Andersson m fl Bergumsbygden. Samarbete mellan Göteborgs arkeologiska, historiska och naturhistoriska museer. Lund 1980.

Angereds kyrka Kyrkostudie - Medeltiden. Institutionen för Kulturvård, Göteborgs Universitet. Göteborg 1992

Baeckström, A Studier i Göteborgs byggnadshistoria före 1814. Stockholm 1923

Bergstrand & Andersson Ur tre socknars krönika - Stora Lundby, Bergum, Östad. Säffle 1967.

Bucht m fl Kyrkogårdens gröna kulturarv. Malmö 1992

Centrala gravvårds-kommittén Inskrifter och symboler på våra gravvårdar. Västervik.

Edgren, F E Vädtle Härad beskrivet av F. E. Edgren. Författad år 1887. 2:a upplagan Göteborg 1928.

Elfsborgs Läns Tidning 6/3 1925

En bok om Angered Angereds kommun. Göteborg 1966

Fajersson, M Gravstenar - en spegling av samhället. Examensuppsats vid Institutionen för Kulturvård, Göteborgs Universitet. Göteborg 1993

Fredberg, C R A Det gamla Göteborg. Göteborg 1919

FYNDmeddelanden 1969:4

Göteborgs-Posten "Sockenmagasin fick nytt liv", 3/12 1981

Kyrkogårdens form och miljö Boverket, Riksantikvarieämbetet m fl. Stockholm 1991

Lagerberg, Carl Göteborg i äldre och nyare tid. Göteborg 1902.

Lindgren, A Gravskrifter på Göteborgs stads och näraliggande församlingars begravningsplatser. Göteborg 1869

Lorentzson, M "Att dö på rätt sätt under medeltiden". I Dödens riter. Red. Söderpalm, K. Borås 1994.

- Lundby Hembygds-förening** Skriftserie - Nr.1. Gravstensinventering Lundby gamla kyrkogård. Göteborg 1989.
- Löfvenhaft, S** "Dansken tog ekarna men prästen såg till att det blev skog igen". I: Dagens Nyheter 26/4 1991
- Gårdar och byar kring Nordre älv** Kulturhistorisk rapport 17. Länsstyrelsen i Göteborg och Bohus län 1986
- Mannerstråle, C-F** "Gravkonst i gjutjärn". I: Kulturmiljövård nr 6 (1989), s. 24-29
- Prytz CG** Kronologiska anteckningar rörande Göteborg. 2:a uppl, Göteborg 1848
- Ström, S J** Beskrifning om Wädle Härad. Författad år 1758. 2:a upplagan, Göteborg 1973.
- Stämberg, Ture** "Gravvårdar under 75 år". I: Kulturmiljövård nr 6 (1989), s. 15-20
- Svalin, E** "Evighetens blommor - det levande språket på våra kyrkogårdar". I: Hemträdgård 1992:1, s 8-11
- Så var det då** Berättelser om Angered. Red Rune Brange, Kungälv: 1989
- Torwald, A och R** Bergum - en västgötasocken i omstridd gränsbygd. Vänersborg 1989.
- Wadsjö, Ambrosiani** Kyrkogårdskonst. Stockholm: 1919
- Wallin, K** "Angereds kyrka återinvigs". I: Göteborgs Posten 20/4 1991
- Werner, E** "Angered och Bergum - Göteborg växer". I: Väg- och vattenbyggaren 1963:3
- Wildte, F** Angereds och Bergums kyrkor. I skriftserien "Västergötlands kyrkor - Göteborgs stift 2-3". Göteborg 1947.
- Välkommen till Angereds kyrka** (Häfte bl a beskrivande Angereds kyrkas historia, utgivet av Angereds församling)

GÖTEBORGS HISTORISKA MUSEUM
KULTURHISTORISK INVENTERING AV KYRKOGÅRDAR

INVENTERAT AV: Maria Jansén
DATUM:

FOTO:
ORIGINALMATERIAL:

LÄN:
KOMMUN: Göteborg
FASTIGHET:
STIFT:
FÖRSAMLING: Angereds församling
KYRKOGÅRD: Angereds gamla kyrkogård
ÖVRIGT:

HISTORIK

ANLÄGGNINGSÅR:
UTVIDGNINGSÅR:
FÖRÄNDRINGAR:
FORNLÄMNINGAR:
BYGGNADER:

ÖVRIGT:

KÄLLOR

KARTOR:
LITTERATUR:
ARKIV:

BESKRIVNING

OMGIVNING:
OMGÄRDNING:
INGÅNGAR:
VEGETATION:
PLANFORM:
GÅNGSYSTEM:
NUTIDA PRÄGEL:

BYGGNADER:

FORNLÄMNINGAR:

KULTURHISTORISK BEDÖMNING:

GÖTEBORGS HISTORISKA MUSEUM
KULTURHISTORISK INVENTERING AV KYRKOGRÄRDAR
Kvartersinventering

INVENTERAT AV: Maria Jansén
DATUM:

FOTO:
ORIGINALMATERIAL:

KYRKOGRÄRD: Angereds gamla kyrkogård
KVARTER:

BESKRIVNING

OMGIVNING:

OMGRÄDNING:

INGÅNGAR:

VEGETATION:

PLANFORM:

GÅNGSYSTEM:

NUTIDA PRÄGEL:

GRAVVÅRDSTYPER:

GENOMGÅENDE
MATERIAL:

BYGGNADER:

FORNLÄMNINGAR:

ÖVRIGT:

KULTURHISTORISK
BEDÖMNING:

GÖTEBORGS STADSMUSEUM
KULTURHISTORISK INVENTERING AV GÖTEBORGS KYRKOGRÄVAR
GRAVANORDNINGAR

INVENTERAT AV: Maria Jansén
DATUM:

FOTO:

GÖTEBORGS KYRKLIGA SAMFÄLLIGHET

LÄN: Göteborg och Bohus län

FASTIGHET:

KYRKOGÅRD: Angereds gamla kyrkogård

KVARTER:**GRAVPLATSNUMMER:****TIDSPERIOD:**

OMGÄRDNING:

— STENRAM
— STAKET
— KEDJOR
— HÄCK
— ANNAT

YTA:

____ FLIS
 ____ SAND
 ____ GRÄS
 ____ HÄLL
 ____ LOCK
 ____ KULLE
 ____ PLATTOR

STÅENDE GRAVVÅRD:

— STEN
— JÄRN
— TRÄ
INSKR. PLATTA JÄRN

LIGGANDE GRAVVÅRD:

— STEN
— JÄRN
— TRÄ

BESKRIVNING:

SKISS:

SKADOR:

☐ SÄTTNING
☐ MOSSA
☐ ROST
☐ VITTRING
☐ FLAGNING
☐ SPRICKOR
☐ ANNAT: _____

KULTURHISTORISK BEDÖMNING I FÄLT: _____

